

LIETUVOS ISTORIJA

AKMENS AMŽIUS IR
ANKSTYVASIS METALŲ
LAIKOTARPIS

I TOMAS

baltos lankos

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ISTORIJA

AKMENS AMŽIUS IR
ANKSTYVASIS METALŲ
LAIKOTARPIS

I
TOMAS

*Michèle Lenormand –
autoriui
A. Brazauskas
2005.09.29*

baltos lankos

UDK947.45

Li237

Knygos parengimą ir išleidimą parėmė
Lietuvos Respublikos Vyriausybė
Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija

REDAKTORIŲ KOLEGIJA:

Algirdas Girininkas, Artūras Dubonis, Zigmantas Kiaupa,
Jūratė Kiaupienė (ats. red.), Česlovas Laurinavičius, Rimantas Miknys,
Gintautas Sliesoriūnas, Gintautas Zabiela

ATS. TOMO REDAKTORIUS Algirdas Girininkas

RECENZENTAI: Vladas Žulkus, Algimantas Merkevičius

Viršelyje:

Stilizuotas žmogaus veidas. Kaulas. Kretuono 1C gyvenvietė.
Nalšios muziejus (Švenčionys)

DAILININKĖ Agnė Dautartaitė-Krutulienė

REDAKTORĖ Laima Patriubavičienė

© Lietuvos istorijos institutas, 2005

© Džiugas Brazaitis, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Algirdas Girininkas, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Vygandas Juodagalvis, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Tomas Ostrauskas, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Žemėlapiai, VU kartografijos centras, 2005

© Baltų lankų leidyba, 2005

Printed in Lithuania

ISBN 9955-584-90-4 (1 tomas)

ISBN 9955-584-91-2 (12 tomų)

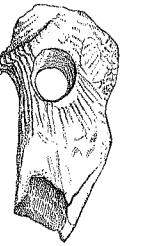
TURINYS

Įvadas	9
Vėlyvasis paleolitas. <i>Tomas Ostrauskas</i>	11
LAIKOTARPIO SAMPRATA	13
Aplinkos raida vėlyvajame glaciale Lietuvos teritorijoje	19
Pirmieji gyventojai Lietuvos teritorijoje	22
KULTŪRINĖ PERIODIZACIJA	23
Pabaltijo Madleno ir hibridinių kultūrinių grupių stovyklos	23
Svidrų kultūra	28
ISTORINIS PROCESAS	36
GYVENTOJAI. SOCIALINĖ STRUKTŪRA. PALEODEMOGRAFIJA	39
PALEOLITO GYVENTOJŲ ŪKIO REKONSTRUKCIJA ..	43
Titnago žaliavos gavyba	43
Pragyvenimo šaltiniai	45
Mezolitas. <i>Vygandas Juodagalvis</i>	49
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR BRUOŽAI	51
CHRONOLOGINĖS MEZOLITO RIBOS	54
ISTORIOGRAFIJA	56

POLEDYNMEČIO LIETUVA	61
Didieji klimato pokyčiai ir jų reikšmė visuomeninei raidai, gyvenimo sąlygos	61
Archeologinių mezolito kultūrų samprata. Bendrieji bruožai ir lokaliniai skirtumai	64
Lietuvos mezolito kultūrų raida	68
LIETUVOS MEZOLITO MATERIALINĖ KULTŪRA	78
Svarbiausieji paminklai (stovyklos, pastatai, radinių kompleksai)	78
Visuomeninis ir namų ūkis	82
MEZOLITO VISUOMENĖ. SOCIALINĖ ORGANIZACIJA IR DVASINIS GYVENIMAS	95
Neolitas. <i>Algirdas Girininkas</i>	103
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR PERIODIZACIJA	105
Neolito samprata	105
Neolito tyrimų istorija ir problematika	110
Neolito periodizacija	112
MIŠKŲ NEOLITAS	117
Rytų ir Vakarų Lietuvos neolitas	118
Narvos kultūra	118
Šukinės-duobelinės keramikos kultūra	131
Pietų Lietuvos neolitas	135
Dubičių kultūra	138
Neolitinė Nemuno kultūra	143
Miškų neolito bendruomenių gyvensena	149
Medžioklė	149
Žvejyba	158
Žaliavos gavyba	163
Gyvulininkystė ir žemdirbystė	170
Miškų neolito bendruomenių struktūra	178
Miškų neolito bendruomenių dvasinė kultūra	187

AGRARINIS NEOLITAS. <i>Džiugas Brazaitis</i>	197
Neolitizacijos procesas	197
Gamybinio ūkio pradžia Europoje ir Lietuvoje	204
Socialiniai-ekonominiai pokyčiai Europoje vėlyvajame neolite	211
Agrarinio neolito kultūros	214
Rutulinių amforų kultūros pėdsakai	214
Pamarių kultūra	224
Virvelinės keramikos kultūra	233
Indoeuropiečių problema	248
ANKSTYVASIS metalų laikotarpis. <i>Džiugas Brazaitis</i> ...	251
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR PERIODIZACIJA	253
ANKSTYVASIS BRONZOS AMŽIUS	259
Kultūrinė situacija ankstyvajame bronzos amžiuje	260
Metalų plitimo į Lietuvos teritoriją keliai	266
Miškų neolito tradicijas tęsiančių bendruomenių gyvenimas. <i>Algirdas Girininkas</i>	269
VIDURINIS BRONZOS AMŽIUS	276
Vakarų Tšcineco kultūra	279
Rytų Tšcineco kultūra	281
VĒLYVASIS BRONZOS AMŽIUS	287
Vakarų baltų (Sembos) pilkapių kultūra	289
Vidurio Lietuva vėlyvajame bronzos amžiuje	296
Brūkšniuotosios keramikos kultūra	300
ANKSTYVASIS GELEŽIES AMŽIUS	309
Etniniai klausimai	315
Akmens amžiaus ir ankstyvojo metalų laikotarpio apibendrinimas. <i>Algirdas Girininkas</i>	319
Literatūra	325
Asmenvardžių rodyklė	342
Vietovardžių rodyklė	345
Lentelių sąrašas	352
Iliustracijų sąrašas	352

MEZOLITAS

LAIKOTARPIO SAMPRATA IR BRUOŽAI

Prieš 15–10 tūkstantmečių šiauriniame pusrutulyje vyko dideli klimato pokyčiai – baigėsi ledynmetis ir prasidėjo poledynmečio laikotarpis (holocenas). Sparti klimato kaita iš esmės pakeitė ekologinę situaciją, kuri savo ruožtu veikė bendruomenės ekonomikos, socialinės struktūros ir materialinės kultūros raidą.

Perėjimas nuo pasisavinamojo ūkio prie gamybinio, nuo paleolito šiaurės elnių medžiotojų gyvenimo būdo į žemdirbystės ir gyvulininkystės epochą buvo ilgas ir sudėtingas. Pasikeitė žmonių pasaulėžiūra, visuomenės struktūra ir materialinė kultūra. Ėmė ryškėti naujos epochos kontūrai – pradžioje neryškūs, tik kaip pereinamojo laikotarpio, o vėliau aiškūs ir konkretūs, kaip atskiros grandies istorijos raidoje bruožai.

Ne iškart prigijo ir epochos pavadinimas (*mezo* – vidurys, *lithos* – akmuo). Ši epocha vadinta ir epipaleolitu, ir holoceniniu paleolitu, ir kt. Terminas „mezolitas“ mokslinėje literatūroje pasirodė antrojoje XIX a. pusėje – 1866 m. pirmasis jį pavartojo H. Vestropas apibūdinamas akmeninius įrankius, kurie gerokai skyrėsi nuo paleolitinių kirklių ir gludintų neolito dirbinių (Price, 1987). Nuo to laiko mezolitas susilaukė daugelio definicijų, tačiau ir šiandien pasaulyje nėra visuotinai priimto apibrėžimo, nes šią epochą mokslininkai vertina skirtingai. Ir tai visiškai suprantama. Vertinimui pasirenkami kriterijai, kuriuos formuoja skirtinga archeologinių kultūrų raida ir jos tyrimo ypatybės, archeologinių vertybių išlikimo sąlygos, o kartais – ir vietinės archeologijos mokslo tradicijos. Mezolitas buvo ir visuomet liks pereinamuoju laikotarpiu, nes akmens amžiaus istorinėje grandinėje jis stovi tarp paleolito ir neolito.

Mezolito, kaip ir kiekvienos kitos archeologinės epochos, esmę apibūdina šie elementai: chronologija, materialinės kultūros ypatumai, ekonomikos pobūdis ir socialinės struktūros bruožai. Mėginimai chronologiškai apibrėžti mezolito ribas suteikiant pirmenybę arba materialinės kultūros ypatumams, arba ūkio formai nebuvo itin sėkmingi.

Pietų, Vakarų ir Vidurio Europoje jau ilgą laiką gyvavo neolitinės visuomenės su gamybinio ūkiu pagrįstu gyvenimo būdu, tuo tarpu Šiaurės rytų Europos miškų juostos gyventojams pasisavinamasis ūkis tebebuvo pagrindinė ekonomikos forma. Kartu šios miškų juostos kultūros turėjo daugybę „tikrojo neolito“ kultūroms būdingų materialinės kultūros bruožų: keramiką, specifinius titnago ir akmens apdirbimo metodus, sėslesnį gyvenimo būdą (atsiranda stulpinės konstrukcijos pastatų), gamybinio ūkio užuomazgas.

Geometriniai mikrolitai bei mikrorėžtukinė titnago apdorojimo technika yra būdingi mezolito materialinės kultūros požymiai ir, kai kurių tyrinėtojų nuomone, gali būti empiriniu mezolito kriterijumi (Баланкин, Нужный, 1990). Tačiau ši koncepcija turi trūkumų, nes kai kur mikrolitų rasta jau paleolito pabaigoje, o mikrorėžtukinė technika vienur neišplito, o kitur tebebuvo naudojama net ir neolite. Radikaliausi šios koncepcijos šalininkai linkę apskritai atsiriboti nuo visų radinių kompleksų, kuriuose, be geometrinių mikrolitų, aptinkama ir įklotinių strėlių antgalių (Galiński, 2002). Taigi europinis mezolitas išspraudžiamas į siaurus geografinius rėmus paliekant už jų didžiąją Skandinavijos dalį, Rytų Pabaltijį su mezolitinėmis Kundos bei Nemuno kultūromis, Rusijos europinę dalį, Krymą ir kitus regionus.

Neišvengė geografinio aprėztumo ir adaptacinės teorijos šalininkai, kurie specifinį mezolito ūkį apibūdina kaip žmogaus prisitaikymą prie holoceno ekologinės situacijos vien tik priedėdyninėse srityse (Braidwood, Howe, 1960; Kozłowski S.K., 1973).

Empirinio mezolito kriterijaus paieškos sukūrė prielaidas koncepcijoms, siūlančioms visiškai atsisakyti archeologinių duomenų, pakeisti juos geologiniais ar paleogeografiniais arba vieninteliu universaliu mezolito kriterijumi laikyti chronologiją (Баланкин, Нужный, 1990). Abu šie variantai labai artimi kraštutinėms teorijoms, kuriomis neigiamas mezolito, kaip atskiros istorinės epochos, esmė, nes į mezolitui skirtus formalius chronologinius rėmus galima įsprausti bet kokį istorinį-kultūrinį ar ekonominį turinį.

Tarp buvusios Sovietų Sąjungos mokslininkų ypač didelio dėmesio susilaukė socialiniai-ekonominiai mezolito aspektai, kurie siejosi su istorinio proceso samprata, pagrįsta marksistiniais visuomenės vystymosi dėsniais. Mezolito epocha buvo traktuojama kaip pasisavinamojo ūkio formų, pirmiausia medžioklės, krizė, sudariusi prielaidas gamybiniam ūkiui vystytis (Матюшин, 1976; Зализняк, 1984).

Dauguma Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos archeologų pritaria gana paprastai ir nepretenzingai suformuluotam J.G.D. Clarko (Clark, 1932) mezolito apibrėžimui: mezolitas – tai archeologiniai duomenys apie žmones, gyvenusius nuo pleistoceno pabaigos iki neolitinio gyvenimo būdo (Rowley-Conwy, 1994).

Pažeidžiamos universalios ir vienintelio mezolito kriterijaus teorijos daugeliui mezolito tyrinėtojų sukėlė pagrįstų abejonių – ar apskritai įmanoma tokį griežtą kriterijų suformuluoti? Šios abejonės sukūrė prielaidas bandymams mezolito apibrėžime atskleisti įvairius visuomenės raidos aspektus paremiant juos chronologinėmis, geologinėmis bei paleogeografinėmis charakteristikomis ir atsižvelgiant į vietinius istorinio proceso bruožus.

CHRONOLOGINĖS MEZOLITO RIBOS

Dauguma akmens amžiaus tyrinėtojų mezolito pradžia laiko ribą tarp dviejų labai skirtingų – ledyninio ir poledyninio – klimato laikotarpių, t.y. 8000 m. pr. Kr. Kiek sudėtingiau nustatyti mezolito pabaigą. Mat formaliai ir nediferencijuotai laikantis klasikinės formulės, jog neolito epochos pradžia žymi pasisavinamojo ūkio perėjimas į gamybinį, kai kuriuose regionuose mezolito pabaigą tektų nukelti net į geležies amžių (Prescott, 1996). Problemą išsprendė C.J. Beckeris (Becker, 1961), nepabūgęs sulaužyti nusistovėjusių aksiomų: Vidurio Europoje ir Pietų Skandinavijoje neolitas prasideda su produktus gaminusiomis kultūromis, kurios daugeliu atvejų, bet ne visuomet, naudojo keramiką, tačiau Skandinavijos miškų zonoje, Rusijoje ir Sibire neolitas prasideda, kai pirmą kartą keramiką panaudoja žmonės, visais kitais atvejais besilaikantys mezolitinio gyvenimo būdo (Horwittz, 1973).

Lietuvoje ir kituose Rytų Pabaltijo kraštuose riba tarp mezolito ir neolito yra nustatoma remiantis keramikos pasirodymo kriterijumi (Rimantienė, 1996a; Timofeev, 1988; Zagorska, 1992). Naujausiais duomenimis, pirmieji keramikos dirbiniai Lietuvos teritorijoje pasirodė V tūkstantmečio pr. Kr. viduryje (Antanaitis-Jacobs, Girininkas, 2002).

Mezolitas apibūdinamas kaip ankstyvojo poledyninio akmens amžiaus epocha, pasižyminti ypatingu žmogaus prisitaikymu prie besikeičiančios gamtinės aplinkos, visapusišku pasisavinamojo ūkio išvystymu klajoklinio gyvenimo sąlygomis ir tobula titnago dirbinių gamybos technika. Bendrąja žmonijos vystymosi prasme mezolitas parodė žmogaus, kaip biologinio tipo, sugebėjimą prisitaikyti prie dinamiškų jį supančios aplinkos pokyčių.

1973 m. Varšuvoje Pirmajame tarptautiniame Europos mezolito tyrinėtojų simpoziume buvo priimtas bendras mezolito suskirstymas į ankstyvąjį ir vėlyvąjį. Chronologiškai šis suskirstymas siejasi su poledyninio laikotarpio klimato periodų – preborealinio, borealinio, atlantinio – datavimu. Taigi preborealinio ir borealinio laikotarpio akmens amžiaus paminklai priskirtini ankstyvajam mezolitui, o atlantinio lai-

kotarpio – vėlyvajam mezolitui. Lietuvos mezolitui toks suskirstymas patogus, nes sutampa ir kultūrine prasme: ankstyvajame mezolite gyvavo kultūros, nuspalvintos paleolito palikimo, o vėlyvojo mezolito elementai gausiai aptinkami ankstyvojo neolito paminkluose. Be ankstyvojo ir vėlyvojo mezolito, Lietuvos akmens amžiaus archeologinėje periodizacijoje dar išskiriamas epipaleolito laikotarpis, apimantis pačią mezolito pradžia.

ISTORIOGRAFIJA

Pirmosios žinios apie Lietuvos akmens amžių archeologinėje literatūroje pasirodė XIX a. antrojoje pusėje. Lietuvos archeologijos mokslo pradininkas E. Tiškevičius, be kitų archeologinių radinių, paskelbė pirmuosius mezolitinius radinius – titnaginį skaldytinį ir raginį kirvuką (Tyszkiewicz, 1850). Šie dirbiniai kartu su kitais radiniais buvo paminėti Dorpatu (Tartu) universiteto profesoriaus K. Grewingko darbe, skirtame Pabaltijo akmens amžiui (Grewingk, 1865). Kiek vėliau K. Grewingkas, nagrinėdamas Kundos kultūros radinius, aptiktus Estijoje, palyginimui panaudojo Būdviečiuose surastą kaulinį ietigalį su įtvėriamaisiais titnaginiais ašmenėliais (Grewingk, 1882).

Naujo Lietuvos akmens amžiaus tyrinėjimų etapo pradžią žymi lenkų etnografo Z. Glogerio veikla. Z. Glogeris pirmasis pradėjo ieškoti akmens amžiaus paminklų Lietuvoje. 1871, 1872 ir 1899 m., plaukdamas valtimi Nemunu tarp Druskininkų ir Jurbarko, jis surado kelias dešimtis akmens amžiaus paminklų, surinko gausią paleolito, mezolito, neolito ir žalvario amžiaus dirbinių kolekciją, kuri atsidūrė Lenkijoje ir ilgą laiką reprezentavo Lietuvos akmens amžių lenkų archeologinėje literatūroje (Gloger, 1873, 1888, 1903).

Archeologas mėgėjas W. Szukiewiczus per ilgus metus surinko didžiulę akmens amžiaus dirbinių kolekciją Pietryčių Lietuvoje. Savo straipsniuose jis gana smulkiai aprašė surastas gyvenvietes bei surinktus radinius ir lygindamas su kaimyninių kraštų medžiaga bandė juos interpretuoti (Szukiewicz, 1901a, 1901b, 1907, 1910). W. Szukiewicziaus darbuose mezolito laikotarpis nebuvo išskirtas, nes tuo metu ir Vakarų Europoje tai buvo nauja, dar ne visų pripažinta koncepcija.

P. Tarasenka Lietuvos archeologijos paminklų sąvado *Lietuvos archeologijos medžiaga* apžvalginiam straipsnyje atskiro mezolito laikotarpio taip pat dar neišskyrė – jo pateiktoje periodizacijoje po paleolito iškart eina neolitas (Tarasenka, 1928).

Žymus tarpukario Lenkijos akmens amžiaus tyrinėtojas W. Antoniewiczus savo darbuose, skirtuose Vilniaus krašto ir Lietuvos archeologijai, aprašydamas seniausius akmens amžiaus kultūras, rėmėsi paviršiaus radinių kolekcijomis, daugiausia surinktomis W. Szukiewi-

cziaus (Antoniewicz, 1930, 1931). W. Antoniewiczus mezolito laikotarpiui apibrėžti vartojo du terminus: mezolitas ir epipaleolitas. Lietuvos apgyvendinimo pradžią šis tyrinėtojas siejo su vėlyvojo paleolito ir mezolito pradžios Svidrų kultūra, kuri epipaleolitiniu laikotarpiu pasiekusi Kauno ir Švenčionių apskrities apylinkes. Antroji mezolitinė kultūra, klestėjusi Pietryčių Lietuvoje, buvo tardenuazinė (Tardenua) kultūra. W. Antoniewicziaus nuomone, Lietuvoje mezolito laikotarpiu taip pat gyvavo kaulo ir rago dirbinių kultūra – tai įrodo įvairiose Lietuvos vietose randami pavieniai kauliniai dirbiniai, giminiški Kundos radiniams Estijoje. Šių medžiotojų grupių, atsivedusių šunis, pasirodymas buvo siejamas su Kundos kultūros plitimu (Antoniewicz, 1930, 1931). Mezolito pabaigoje Pietryčių Lietuvą pasiekė vėlyvoji protoneolitinė Kampinji kultūra, palikusi įvairių titnaginių makrolitinių dirbinių. Šios kultūros žmonės buvo pusiau klajokliai ir tuo laikotarpiu jau pažinojo žemdirbystę bei gyvulininkystę (Antoniewicz, 1930).

Suintensyvėjus melioracijos ir durpių gavybos darbams, ypač pagausėjo kaulinių ir raginių akmens amžiaus radinių. 1930 m., melioruojant Kirsnos upelį prie Kamšų kaimo, kartu su mezolitiniais dirbiniais buvo aptikta žmogaus kaukolė, kuri ilgą laiką buvo laikoma seniausia Rytų Pabaltijyje (Žilinskas, 1931; Rimantienė, 1984). Anatomas J. Žilinskas, paskelbęs šią antropologinę medžiagą, kitame savo darbe bandė spręsti akmens amžiaus žmogaus buities ir baltų kilmės problemas (Žilinskas, 1937), tačiau jo hipotezės jau nebeatitiko to meto archeologijos mokslo lygio.

1935 m. tarpukario Lietuvos archeologas J. Puzinas savo straipsnyje, skirtame Lietuvos apgyvendinimo pradžiai, mezolito laikotarpį datuoja X–III tūkstantmečiu pr. Kr. (Puzinas, 1935). Straipsnyje labai smulkiai aprašomi Lietuvos kaulo ir rago dirbinių radiniai, aptariamų jų radimo aplinkybės. 1938 m. studijoje J. Puzinas patikslino mezolito laikotarpio chronologines ribas: 8000–3000 m. pr. Kr. (Puzinas, 1938). Lietuvos mezolite J. Puzinas išskyrė dvi kultūras: kaulinę ir titnaginę, o pastarąją suskirstė į svidrinę ir tardenuazinę. Svidrų kultūra, Lietuvoje pasirodžiusi paleolito pabaigoje ir gražiausiai pasireiškusi mezolite, pasiekė net Šiaurės Estiją. Be radinių iš Pietryčių Lietuvos, kuriuos anksčiau buvo aprašę kiti tyrinėtojai, tardenuazinei kultūrai J. Puzinas priskiria ir kai kuriuos radinius iš K. Jablonskio surastų stovyklų Merkinės ir Kauno apylinkėse. Tyrinėtojo nuomone, ši kultūra, pasirodžiusi mezolite, nepranyko ir neolite, nes tardenuaziniai dirbiniai randami kartu ir su svidriniais, ir su neolitinais. Užsiminęs apie Kampinji

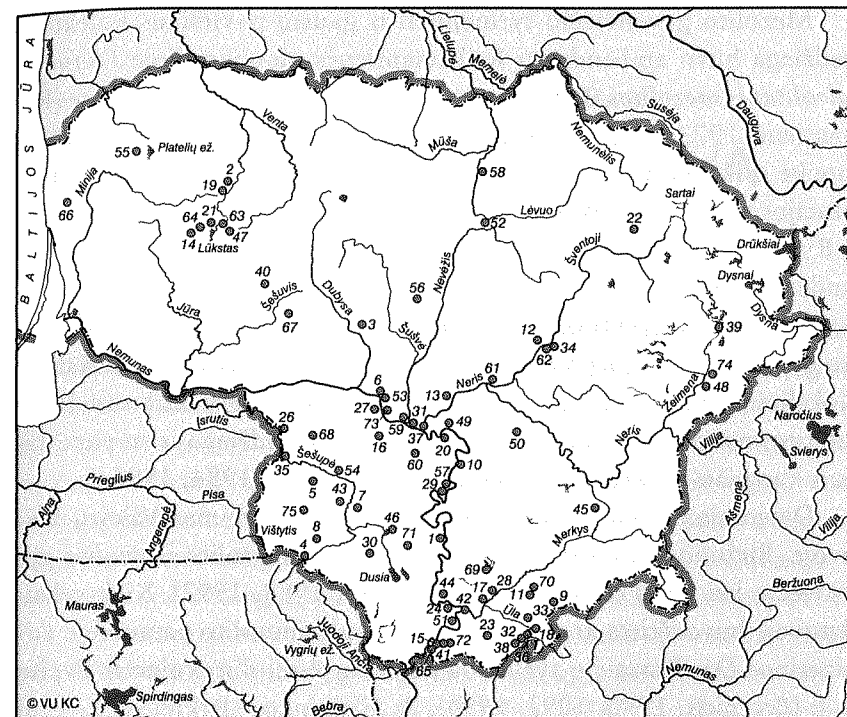
kultūrą, toliau J. Puzinas smulkiai nagrinėja atsitiktinius kaulo ir rago dirbinius, rastus Lietuvos teritorijoje, bei kaulinės kultūros koncepciją. Pristatęs žinomus 54 kaulo dirbinius iš 34 žinomų ir 3 nežinomų vietovių, tyrinėtojas artimiausius atitikmenis jiems randa Rytprūsijoje ir Estijoje – Pernu ir Kundoje. Interpretuodamas prof. A. Spicyno kaulinės kultūros koncepciją (Спицынъ, 1925), J. Puzinas pažymi, kad vargu ar galima kalbėti apie gryną kaulinę kultūrą, nes kaulą žmonės daugiausia vartojo ten, kur trūko titnago žaliavos. J. Puzino nuomone, kaulinė kultūra į Lietuvą, matyt, yra atėjusi iš Vakarų Europos. Darbo dalį, skirtą mezolitui, tyrinėtojas baigia to laikotarpio žmonių gyvenimo būdo aprašymu kiek praplėsdamas 1935 m. straipsnio mintis.

Atskirai derėtų paminėti akademiko K. Jablonskio nuopelnus tyrinėjant Lietuvos mezolitą ir visą akmens amžiaus laikotarpį. Nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos iki 1960 m., neišskiriant nei karo metų, nei pokario laikotarpio, nemažą dalį savo laisvalaikio K. Jablonskis praleido ieškodamas akmens amžiaus gyvenviečių bei rinkdamas jose radinius. K. Jablonskis atrado apie 465 akmens amžiaus paminklus (Merkys, 1991). Skirtingai nuo kitų tyrinėtojų mėgėjų, K. Jablonskis labai kruopščiai aprašė visas radimvietes, todėl kiti tyrinėtojai be didelio vargo gali jas surasti ar susieti su žinomais paminklais. K. Jablonskio kolekcija ilgą laiką sudarė pagrindinę Lietuvos akmens amžiaus ir mezolito tyrimų šaltinių bazę. Savo reikšmės kolekcija neprarado ir šiandien.

Penktajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje pasirodė pirmieji žymios Lietuvos akmens amžiaus tyrinėtojos R. Rimantienės straipsniai (Jablonskytė, 1941a, 1941b). 1952 m. R. Jablonskytė-Rimantienė parašė pirmąjį pokario laikotarpio straipsnį, skirtą Lietuvos mezolitui (Яблонските, 1952). Taip buvo žengti pirmieji žingsniai link fundamentalios Lietuvos mezolito koncepcijos, kuri gyvuoja ir dabar.

Pirmajame pokariniame kolektyviniame Lietuvos archeologų veikale *Lietuvos archeologijos bruožai* iš esmės atsispindėjo dar prieškarinė mezolito tyrinėjimų padėtis, kai buvo remiamasi atsitiktine paviršine medžiaga. Čia nurodomos ir mezolito laikotarpio chronologinės ribos – IX–V tūkstantmetis pr. Kr., todėl jo ankstyvajam tarpsniui priskiriama ir Svidrų kultūra. Gana detalai aprašomi Lietuvoje rasti titnaginiai ir kauliniai dirbiniai (Kulikauskas ir kt., 1961).

1959 m. Lietuvos mezolito laikotarpio tyrinėjimuose buvo žengtas didelis žingsnis į priekį – prasidėjo mezolito stovyklų archeologiniai kasinėjimai. Vidurio Lietuvoje buvo ištirtos Žemųjų Kaniūkų

[15]

Svarbiausios mezolito stovyklos ir radimvietės

- 1 – Alksniakėmis; 2 – Alsėdžiai; 3 – Ariogala; 4 – Balsupiai; 5 – Bebrininkai; 6 – Brūžė;
- 7 – Būdviečiai; 8 – Bukaučiškės; 9 – Čepelinai; 10 – Darsimiškis; 11 – Derežnyčia;
- 12 – Dovydiškiai; 13 – Drąseikiai; 14 – Dreniai; 15 – Druskininkai; 16 – Ežerėlis;
- 17 – Glynas; 18 – Gulbiniškiai; 19 – Yliai; 20 – Jakštontys; 21 – Janapolė; 22 – Jara;
- 23 – Jasauskai; 24 – Jonionys; 25 – Jurkūnai; 26 – Jūniškiai-Gluobiai; 27 – Kačerginė;
- 28 – Kaibūčiai; 29 – Kampiškės; 30 – Kamšai (Kirsna); 31 – Kaniūkai; 32 – Karaviškės;
- 33 – Kašėtos; 34 – Knyzlaukis; 35 – Kudirkos Naumiestis, Kubilėliai; 36 – Lakštutės;
- 37 – Lampėdžiai; 38 – Margiai; 39 – Mateliai; 40 – Maudžiorai; 41 – Melnyčėlė;
- 42 – Merkinė; 43 – Mokolai; 44 – Netiesai; 45 – Nopaitis; 46 – Opšrūtai; 47 – Pabiržulis;
- 48 – Pakretuonė; 49 – Palemonas; 50 – Palomenė; 51 – Pamerkinė; 52 – Panevėžys;
- 53 – Paštuva; 54 – Pilviškiai; 55 – Plateliai; 56 – Plinkaigalis; 57 – Pociūnai; 58 – Pumpėnai;
- 59 – Raudondvaris; 60 – Rokai (Ražiškiai); 61 – Saleninkai; 62 – Samantontys;
- 63 – Spiginas; 64 – Širmės kalnas; 65 – Švendubrė; 66 – Tenžė; 67 – Uteliai;
- 68 – Užpjaučiai; 69 – Vaikantontys; 70 – Varėna, Glūkas; 71 – Verebiejai; 72 – Viečiūnai;
- 73 – Virbalūnai; 74 – Žemaitiškė; 75 – Žūriai-Gudeliai

1-oji, Lampėdžių, Paštuvos, Radikių, Raudondvario gyvenvietės, Pietų Lietuvoje – Maksimonių 4-oji ir Netiesų gyvenvietės (Jablonskytė-Rimantienė, 1963a, 1963b, 1965, 1966). Šių tyrinėjimų pagrindu R. Rimantienė sukūrė naują Lietuvos mezolito gyvenviečių periodizacijos schemą (Римантене, 1966).

Mezolito gyvenviečių tyrinėjimai ir gausių paviršiaus kolekcijų medžiaga buvo apibendrinti R. Rimantienės monografijoje *Lietuvos paleolitas ir mezolitas* (Римантене, 1971) ir gausiuose straipsniuose (Rimantienė, 1973a, 1974; Римантене, 1977). Šiuose darbuose tyrinėtoja pateikė ir išplėtojo galutinį savo Lietuvos mezolito gyvenviečių periodizacijos variantą. Minėti R. Rimantienės darbai greitai tapo pripažinta Rytų Europos akmens amžiaus tyrinėjimų klasika ir iki šiol nepraranda reikšmės.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje R. Rimantienė susidomėjo neolito gyvenviečių tyrinėjimais, ir mezolito problematika liko nuošalyje. Mokslininkės straipsniuose ir vėlesniuose platesniuose darbuose buvo pakartotinai pateikiama jau žinomų stovyklų medžiaga ir su papildymais kartojamos ankstesnės išvados (Rimantienė, 1984, 1996a).

Devintajame dešimtmetyje archeologas A. Butrimas Vakarų Lietuvoje, Biržulio ežero apylinkėse, ištyrė keletą mezolito ir neolito gyvenviečių bei kapų (Butrimas, 1980, 1986, 1988, 1992). Kiek vėliau Lietuvoje buvo ištirta ar pradėti tyrinėti nauji mezolito paminklai. Paminėtinos Dž. Brazaičio tyrinėtos Papiškių 4-oji durpyninė ir Pyplių 1-oji (Brazaitis, 1990, 1992, 1994), A. Girininko – Pakretuonės 4-oji ir 5-oji (Girininkas, 1992, 1994, 1996), E. Šatavičiaus – Pasienių 1-oji, Sudotos 1-oji, Verbiškių 1-oji, Rėkučių 1-oji (Šatavičius, 1992, 1994, 1996a, 1996b, 1998a, 1998b, 1998c), V. Juodagalvio – Zapsės 1-oji ir Glūko 10-oji (Juodagalvis, 1998, 2001, 2002), T. Ostrauskos – Šaltaliūnės, Drenių (kartu su A. Butrimu ir D. Butrimaitė), Varėnės 2-oji, Kabelių 2-oji gyvenvietės (Ostrauskas, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996; Ostrauskas, Butrimaitė, 1994; Ostrauskas, Butrimaitė, Butrimas, 1994; Ostrauskas, Steponaitis, 1996) (15 pav.). Šie tyrinėjimai ir šaltinių bazės atnaujinimas atsispindi ir pastaraisiais metais pasirodžiusiuose darbuose, kuriuose kiek kitaip žvelgiama į aktualias mezolito laikotarpio Lietuvoje tyrinėjimų problemas (Ostrauskas, 1996a; Šatavičius, 1997, 2001; Brazaitis, 1998).

POLEDYNMEČIO LIETUVA

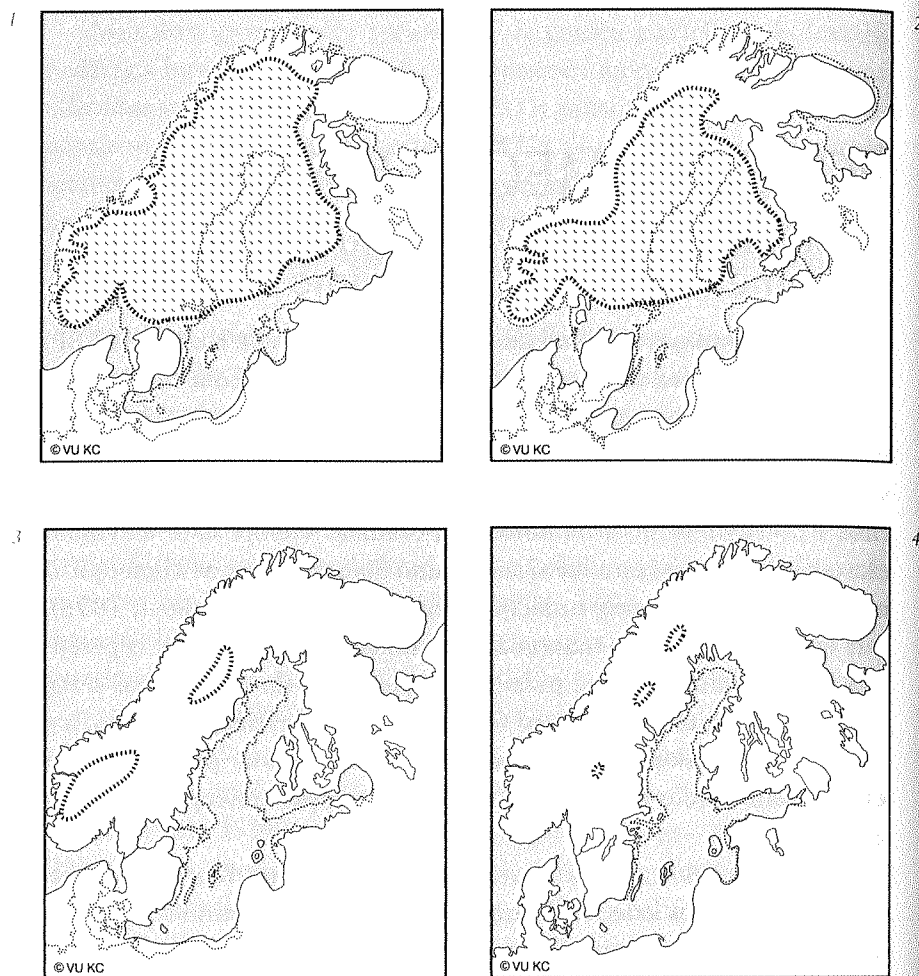
Didieji klimato pokyčiai ir jų reikšmė visuomeninei raidai, gyvenimo sąlygos

Juostuotųjų molių tyrinėjimų duomenimis, 8690 m. pr. Kr. (10 640 BP) subarktinio Baltijos ežero vandenys susiliejo su pasauliniu vandenynu. Milžiniško telkinio, maitinamo tirpstančio ledyno, vandens lygis nukrito 30 m ir palyginti šiltas sūrus Atlanto vanduo ėmė skverbtis į buvusį ežerą, virtusį jūra. Šis reiškinys žymėjo dabartinės geologinės epochos – poledynmečio, arba holoceno, pradžią. Vietoje šalto ledyninio ežero susiformavusi jūra labai sušvelnino Šiaurės Europos klimatą ir iš esmės pakeitė ekologinę situaciją (Bjorck, 1996; Matiskainen, 1996). Dar visai neseniai buvo manoma, jog klimatas atšilo pamažu ir perėjimas iš ledyninio klimato į poledyninį tęsėsi apie du tūkstančius metų (Iversen, 1973), tačiau naujaisi Grenlandijos ledo tyrinėjimai rodo, jog tai buvo dinamiškų pokyčių metas: klimatas smarkiai pakito vos per keletą dešimtmečių (Taylor ir kt., 1993) ar net per trejetą metų (Alley ir kt., 1993).

Mezolito laikotarpio klimatas buvo gana įvairus. Keitėsi ir dabartinės Baltijos jūros krantai. Mezolitas apima tris klimatinius periodus, atitinkančius Baltijos jūros kaitos fazes: preborealinį (10 000–9000 BP), borealinį (9000–8000 BP) ir pirmąjį atlantinio (8000–5000 BP) periodo pusę (16 pav.).

Kartu su sūriais Atlanto vandenimis į buvusį Baltijos ledyninį ežerą prasiveržė ir arktinė jūrinė fauna. Pirmoji poledyninės Baltijos jūros fazė, atitinkanti preborealinį klimatinį periodą, vadinama Joldijos jūra. Šiuo vardu jūra buvo pavadinta dėl tuomet labai paplitusio moliuko *Yoldia (Portlandia) arctica*, dabar gyvenančio tik tolimojoje Arktikoje. Ledynui pasitraukus iš Vidurio Švedijos, baigėsi ir Joldijos jūros laikotarpis. Iškilo sausumos slenkstis, Joldijos jūra neteko ryšio su Atlantu ir virto gėlavandeniū Anciliaus ežeru, pavadintu tuomet būdingo moliuko *Ancylus fluviatilis* vardu.

Mezolito pradžioje atšilo klimatas, vidutinė metinė temperatūra buvo šiek tiek žemesnė negu dabartinė, mažiau kritulių, šaltos žiemos

[16]
 Baltijos jūros raida
 (pagal Lietuvos TSR fizinę
 geografiją, 1958)
 1 – Baltijos ledyninis ežeras;
 2 – Földijos jūra;
 3 – Anciliaus ežeras;
 4 – Litorinos jūra

ir vėsios vasaros. Oras pamažu šilo ir drėgnėjo – pirmojoje borealio pusėje vidutinė metinė temperatūra buvo tokia kaip ir dabar.

Preborealiniu laikotarpiu išplito daug vešlesnė augalija negu vėlyvajame driase, sunyko šaltame klimato augusios žolinių ir krūminių augalų rūšys. Augo šviesūs, netankūs beržynai. Matyt, tuo pradiniu miškų plitimo tarpsniu su beržais augo ir drebulės (jų žiedadulkės per trumpą laiką suyra ir neišlieka), kurios, kaip ir beržai, greitai plinta at-

virose bemiškėse vietose. Šie medžiai sukūrė palankias sąlygas kitiems medžiams plisti.

Ankstyvasis poledyninis, ypač borealinis, laikotarpis pasižymėjo intensyviais reljefą formuojančiais procesais. Preborealyje Nemuno baseino upės įsirežė trečiąkart ir susiformavo 1-oji viršsalpinė bei salpinė terasos. Būdingas borealinio kraštovaizdžio elementas buvo dideli ežerai, užėmę visas didesnes įdubas, kuriose šiuo metu telikę mažesni ežerai ir pelkės. Dabar tekančių upių slėniuose (pvz., Merkio) driekėsi dideli užliejami plotai, gausios senvagės ir laikini pratekami ežerai; prasidėjo pelkėjimo ir durpėjimo procesas. Vėliau reljefas vis „senėjo“, darėsi lygesnis (Baltrūnas, 2001). Pirmojoje šio laikotarpio pusėje vyravo pušynai ir beržynai, o antrojoje išplito alksniai, guobos, liepos ir lazdynai. Vešliuose miškuose kaupėsi organinės medžiagos – susidarė palankios sąlygos dirvožemiams formotis. Mezolito pabaigoje (pirmoji atlantinio periodo pusė) tebevyravo pušynai, bet daug daugiau išplito alksnynų. Derlingesniuose dirvožemiuose augo guobos ir liepos (Kabailienė, 1990; 2001b).

Iš diatomėjų analizės duomenų matyti, jog ežerų lygis preborealinio laikotarpiu buvo žemas. Žemas vandens lygis išliko ir pirmojoje borealio pusėje. Tuo metu vyko pirmasis intensyvus ežerų pelkėjimas. Vyravo žemapelkės, o maži ir seklūs ežerai visai užaugo. Antrosios borealio pusės ir atlantinio periodo ežerų nuosėdose gausu diatomėjų, vyrauja planktono rūšys, rodančios vandens lygio svyravimus. Ežerai tapo pratakėsniai (Kabailienė, 2001a).

Anciliaus ežero protakos sudarė sąlygas naujai Baltijos jūros fazei – sūriavandenei Litorinos jūrai, pavadintai būdingo pilvakojo moliusko *Littorina littorea* vardu. Naujosios jūros krantų linijos buvo daug artimesnės dabartinėms, ypač Pietų Pabaltijyje. Litorinos jūros laikotarpiu (VI–III tūkst. pr. Kr.) įvyko keturios ryškesnės jūros patvankos – transgresijos, kai jūra peržengė krantus, kartu pakeldama ir į jį įtekančių upių ir apskritai gruntinių vandenų lygį. Jūros kaita labai paveikė ir klimatą. Jis tapo atlantinis jūrinis su šiltomis drėgnomis vasaromis ir švelniomis žiemomis. Tai buvo pats šilčiausias poledyninis periodas. Vidutinė metinė temperatūra buvo 2–3°C aukštesnė už dabartinę, o vegetacijos periodas 3–4 savaitėmis ilgesnis, palyginti su dabartiniu. Paplito plačialapiai miškai (Rimantienė, 1984).

Archeologinių mezolito kultūrų samprata. Bendrieji bruožai ir lokaliniai skirtumai

Mezolitas – pati sudėtingiausia akmens amžiaus epocha archeologinių kultūrų išskyrimo prasme. Visuotinis mikrolitų ir nuspaudimo technikos išplitimas labai apribojo galimybes išskirti kultūras vien pagal titnaginius radinius. Be to, kai kurios mikrolitų formos atsirado jau paleolite arba persikėlė ir į neolito epochą, smarkiai išplėsdamos savo gyvavimo chronologines ribas. Dauguma Lietuvos mezolito stovyklų buvo įsikūrusios smėlėtose upių ir ežerų terasose, kuriose kultūriniai sluoksniai retai kada išlieka. Stovykloms buvo pasirenkamos patogiausios vietos, todėl jose gyventa po keletą kartų, dažnai chronologiškai ir kultūrine prasme svetimų gyventojų, palikusių savo buvimo pėdsakus.

Sudėtingi ir Lietuvos mezolito stovyklų bei radinių kompleksų datavimo reikalai – dabar yra vos keliolika radiokarboniniu būdu gautų datų, kurias tiesiogiai arba netiesiogiai galima sieti su archeologiniais radiniais. Tai labai mažai, ypač tuo atveju, kai sprendžiami vienos ar kitos mezolitinės kultūros kilmės ir likimo klausimai.

Lietuvos mezolito kultūros buvo labai įvairios. Įvairus ir pats mezolitinės archeologinės kultūros supratimas. Šiuolaikiniuose Europos mezolito tyrinėjimuose galima išskirti dvi pagrindines tendencijas. Pirmoji, iš anksčiau paveldėta, bet dar gajai nuomonė teigia, jog tipologiniu bei technologiniu pagrindu išskirti radinių kompleksai atspindi tam tikras gyventojų grupes. Kitaip tariant, mezolitinė kultūra – tai etninės žmonių grupės palikti radinių kompleksai, besiskiriantys nuo kitų tipologiniais bei techniniais dirbinių gamybos požymiais. Šiai kryptčiai atstovaujantys tyrinėtojai mano, jog remiantis tipologine ir technologine dirbinių analize galima spręsti mezolito žmonių bendrijų kilmės, raidos, asimiliacijos ir kitokius etnokultūrinius klausimus (Матюшин, 1976; Kozłowski J.K., Kozłowski S.K., 1977, 1981; Зализняк, 1984, 1991; Кольцов, Жилин, 1999). Antrajai, vis gausėjančiai tyrinėtojų grupei tokio masto problemų sprendimas atrodo neįmanomas, todėl jie linkę gilintis į kur kas konkretesnes ir labiau apčiuopiamas problemas ir suteikti pirmenybę klausimui „kaip gyveno“, o ne „kas gyveno“ (Broadbent, 1979; Indrelid, 1994; Olsen, 1992). Todėl, kalbėdami apie mezolito kultūrų raidą, turime suprasti, jog mokslininkų pateikiamos kultūrinės raidos koncepcijos yra ne objektyvaus istorinio proceso atspindžiai, bet subjektyvūs pačių tyrinėtojų sukurti modeliai.

Pačioje mezolito pradžioje, preborealiniu laikotarpiu, klimatas pagerėjo, bet miško danga nespėjo greitai susidaryti. Tik šiam laikotarpiui baigiantis išnyko šiaurės elniai ir pagausėjo miško žvėrių. Tačiau kultūra negalėjo taip greitai pasikeisti – mezolito pradžioje matome tąsą tų pačių vėlyvojo paleolito kultūrų, iš kurių vėliau susidarė savitas kultūros variantas. Todėl galima kalbėti ne tik apie epipaleolito laikotarpį, bet ir apie Epipaleolitinę kultūrą. Tai Joldijos jūros bei preborealinio klimato laikotarpio kultūra, neprisitaikiusi prie mezolito sąlygų ir pasmerkta žūti.

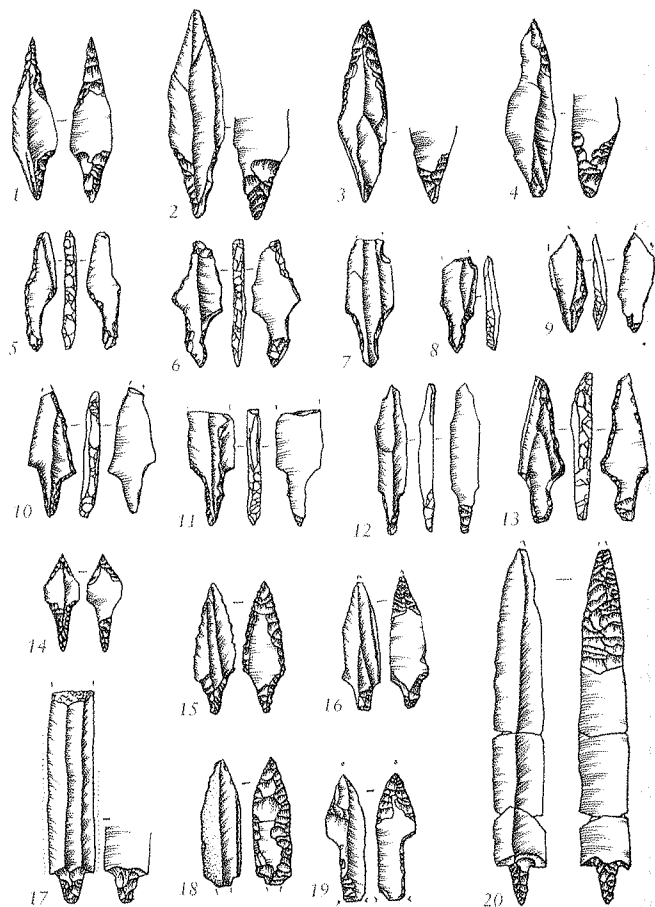
Lietuvoje epipaleolito stovyklos nuo paleolito stovyklų pradėtos skirti neseniai, tik nustačius pagrindinį kriterijų ribai išvesti – visai skirtingą jų topografinę padėtį (Римантене, 1971). Visi epipaleolito paminklai Lietuvoje rasti ant 1-osios viršsalpinės terasos, dažniausiai tolokai nuo dabartinio kranto.

Epipaleolitas sietinas su Joldijos jūros laikotarpio pradžia, kai įsirežė upės ir buvo apgyvendinta 1-oji viršsalpinė terasa. Taigi jis turėjo prasidėti VIII tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje. Ankstyviausia epipaleolitinė Kabelių 2-oji stovykla Pietų Lietuvoje, datuota žiedadulkių analize ir radiokarboniniu būdu, priskiriama pačiai preborealio pradžiai (Ostrauskas, 1999b). Pabaigos riba neaiški, tačiau upių salpose tokių stovyklų nerandama, tad reikia manyti, kad jos buvo tik minėtu laikotarpiu.

Epipaleolito stovyklų titnago inventoriuje aiškiai pastebima paleolitinių Svidrų ir Hibridinės kultūrų tradicijų tąsa. Strėlių antgaliai nepaprastai įvairių tipų: svidriniai karklo lapo pavidalo ir susmaugtais įtvarais, įtvariniai, primenantys arensburginius, rombo pavidalo ir su spyglio pavidalo įtvarais (17 pav.). Kartu pastebimi ir nauji, Lietuvos paleolitui nebūdingi elementai: mikrorėžtukinės technikos panaudojimas (Juodagalvis, 2002) ir skersiniai antgaliai (Šatavičius, 1997).

Lemiamą reikšmę Pietų bei Rytų Pabaltijo mezolito kultūrai turėjo iš pietvakarių atsiritusi Maglemosės tipo kultūros banga Anciliaus ežero bei borealinio klimato laikotarpiu. Rytų Pabaltijyje ji sudarė sąlygas vietinėms kultūroms susidaryti – mezolitinei Nemuno ir Kundos, kurios vėliau peraugo į neolitinės (Rimantienė, 1996a).

Maglemosės kultūra (taip pat laikotarpis, ciklas) gavo vardą nuo dabartinėje Danijoje, vakarinėje Zelandijos salos dalyje, netoli Mulerupo, tyrinėtos akmens amžiaus stovyklos. Nuo XX a. pradžios pagal Maglemosės durpyne ištirtąsias stovyklas pavadintoji kultūra per ilgą laiką įgavo naują turinį – šiuo vardu pradėta vadinti visos Vakarų ir Pietų Pabaltijo kultūras, naudojusias ovalinius kirvelius, kaulo

[17]
 Titnaginiai ankstyvojo
 mezolito strėlių antgaliai
 1-4 – Kabelių 2-oji;
 5-13 – Glūko 10-oji;
 14 – Pamerkinė;
 15, 16 – Šaltaliūnė;
 17 – Biržulio sąsmauka 1C;
 18, 19 – Netiesų 1-oji;
 20 – Ringuvėnai

dirbinius, kai kuriuos mikrolitus, turėjusius savitą meną, ir skirti jas nuo piečiau paplitusių tardenuazinių. Ilgainiui išryškėjo skirtybės tarp atskirų paminklų ir buvo siūlyta daug naujų vardų Maglemosės kultūros variantams: Klosterlundo, Diuvenzės, Sverdborgo, Star Karo, Kungemosės ir kt. Išryškėjo jų panašumai ir skirtumai, atsiradę dėl kitų negiminiškų kultūrų įtakos. Skirtumus mėginta išreikšti statistiškai ir grafiškai, tai padėjo apibūdinti tas kultūras, tačiau neišsprendė jų variantų kilmės klausimų. Nutrūkstančios tarpinės tų kultūrų grandys neleidžia susidaryti aiškios nuomonės apie jų tarpusavio santykius (Rimantienė, 1996a).

Maglemosės kultūrai labai būdingi kaulo bei rago dirbiniai, tačiau labai retai net ir vakarinėje jos paplitimo srityje pavyksta kartu rasti visą dirbinių kompleksą. Tad apie Pabaltijo ryšius su Maglemosės

kultūra tegalima spręsti iš nedaugelio paminklų, turinčių vien titnago inventorių, ir iš pavienių titnago bei kaulo dirbinių tipų įsiliejimo į vietines Nemuno ir Kundos kultūras.

Anksčiau Pabaltijo archeologijos literatūroje Maglemosės kultūros klausimas apskritai nebuvo keliamas. Užsimenama tik apie kai kurių Kaliningrado srities, Latvijos ir Estijos kaulo dirbinių panašumą į Maglemosės kultūros dirbinius. Tik ištyrus mažą, tačiau savitą Maksimonių 4-ąją stovyklėlę, kilo mintis, kad veikusi ne tik kultūros įtaka, bet mūsų teritoriją turėjusios pasiekti ir kai kurios ankstyvos šios kultūros žmonių grupės (Jablonskytė-Rimantienė, 1966).

Paminklų Lietuvoje labai nedaug. Ryškiausia yra minėta nedidelė Maksimonių 4-oji stovykla ant 1-osios viršsalpinės terasos su vien Maglemosės kultūrai būdingu radinių kompleksu. Inventorių sudaro palyginti stambūs dirbiniai, tikrų mikrolitų kaip ir nėra. Skaldytiniai laivelio pavidalo arba aukšti kūginiai. Strėlių antgaliai į vieną pusę nusklembta viršūne ir nulaužtu arba retušuotu pagrindu, siauri trikampi, netaisyklingi rombai ir net lancetai su įtvaru. Peiliai stambūs ir ilgi. Skeltės dalytos mezolitui būdinga vadinamąja mikrorėžtukine technika. Gremžtukai pailgi arba trumpi. Rėžtukai paprastai kampiniai, viena retušuota, kita nuskelta briauna. Aptikta specialios paskirties dirbinių (18 pav.). Būdingi įvairūs, dažniausiai siauri ir ilgi ovaliniai kirveliai. Taigi šis kompleksas aiškiai skiriasi nuo epipaleolitinio, taip pat nuo Nemuno kultūros dirbinių komplekso, nors į pastarąją kultūrą jis įsiliejo.

Chronologiją galima nustatyti iš Maksimonių 4-osios stovyklos topografijos palyginimų su kitais paminklais. Topografija liudija ankstyvąjį mezolitą (VIII–VII tūkst. pr. Kr.). Be to, žeberklų ašmenėlių bei trapecijų nebuvimas – taip pat aiškus mezolito pirmosios pusės, kitaip sakant, borealinio klimato laikotarpio, požymis. Stambūs lancetiniai antgaliai, kreivieji rombai gretintini, pavyzdžiui, su Vakarų Pabaltijo Kungemosės, Diuvenzės stovyklomis, kurios datuojamos borealio pradžia. Tuo tarpu Lenkijoje vadinamoji Janislavicų kultūra, arba Vyslos ciklas, daugiausia skiriama mezolito antrajai pusei, nes stovyklų dirbinių kompleksuose paprastai būna trapecijų. Taigi reikėtų manyti, kad Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminklai priklausė gana trumpam ankstyvajam borealiniam laikotarpiui ir greitai įsiliejo į susidarantią vietinę Nemuno kultūrą.

Maksimonių 4-ąją stovyklą ir kitais paminklais Lietuva įeina į didžiąją Maglemosės tipo kultūrų ciklo zoną, kurios rytinė riba turbūt ir

[18]
Maksimonių 4-osios
stovyklos titnaginiai
radiniai

yra Lietuvos teritorija. Ši zona labai nevienalytė, tačiau joje kartojasi pagrindinių dirbinių tipų kompleksai. Nepaisant to, visur šalia gyvavo ir įvairūs vietiniai variantai. Vakaruose šio tipo kultūros prasidėjo anksčiau, Lietuvoje dar klestint Epipaleolitinei kultūrai (Rimantienė, 1996a).

Lietuvos mezolito kultūrų raida

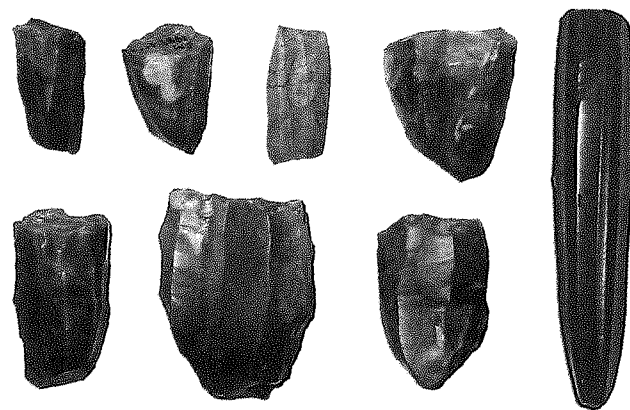
Jau nuo XIX a. vidurio Estijoje buvo žinoma nemaža kaulo bei rago dirbinių, rastų Kundos (Kunda-Lammasmägi) kalvelės ir Pernu (Pärnu) upės žiotyse. Šiais radiniais susidomėjo Tartu universiteto profesorius

mineralogas K. Grewingkas. Atlikęs žvalgomočius archeologinius tyrinėjimus tarp pelkių esančioje Lamasmiagio kalvoje, jis nustatė, kad čia, buvusio ežero saloje, buvo priešistorinė gyvenvietė (Grewingk, 1882, 1884, 1887). Suomų archeologas A. Tallgrenas, dirbęs Tartu universitete, Kundos stovyklą priskyrė mezolito laikotarpiui (Tallgren, 1922). Didieji Kundos stovyklos tyrinėjimai 1933–1937 m. buvo atlikti R. Indreko ir vėliau kartu su kitais žinomais to paties tipo radiniais paskelbti plačioje monografijoje, kur buvo apibūdinta visa Kundos kultūra (Indreko, 1936, 1948).

Naują puslapį Kundos kultūros sampratoje atvėrė Pulio stovyklos tyrinėjimai (Jaanits L., Jaanits K., 1978). Be to, tarp seniau pažįstamų kaulo bei rago dirbinių tipų išryškėjo saviti Kundos kultūros titnago dirbiniai, ypač episvidriniai strėlių antgaliai, kurie aptinkami ir kitose stovyklose. Keletas Kundos kultūros stovyklų buvo ištirta ir Latvijoje, žymiausias – Zvejniekų II (Зарорска, Зарорскис, 1977; Зарорска, 1981) ir Sulagalo (Лозе, 1988a).

Kundos kultūros paminklai Lietuvoje dar tik pradedami tyrinėti. Pradedama aiškinti ir kai kurių atsitiktinių Šiaurės Lietuvos mezolitinė radinių kultūrinė priklausomybė, tačiau dar nepavyko susieti tarpusavyje titnago ir kaulo bei rago dirbinių, priklaususių tai pačiai Kundos kultūrai. Visose tyrinėtose stovyklose Lietuvoje buvo aptikta tik titnago dirbinių. Lietuvoje apie Kundos kultūros palikimą ilgą laiką buvo sprendžiama tik iš atsitiktinai rastų kaulo dirbinių. Paskutiniais praeito šimtmečio dešimtmečiais buvo ištirtos ir pradėtos tyrinėti kelios Kundos kultūros gyvenvietės šiaurės vakarinėje ir šiaurės rytinėje Lietuvos dalyse: Širmės kalno 3-ioji (Butrimas, 1980), Biržulio sąsmaukos 1-oji (Butrimas, 1986), Pakretuonės 4-oji (Girininkas, 1990a), Šaltaliūnės (Ostrauskas, 1992, 1994; Ostrauskas, Steponaitis, 1996), Rėkučių 1-oji (Šatavičius, 1996a). Tačiau tik nedaugelio paminklų tyrinėjimų duomenys buvo paskelbti (Ostrauskas, 1993, 1995, 1996a).

Remiantis Lietuvos ir Pabaltijo Kundos kultūros gyvenviečių medžiaga, galima išskirti jų titnago radinių kompleksams būdingus bruožus: labai išvystyta skeltinė technika, taisyklingoms skeltėms gauti naudojama nuspaudimo technika ir vienagalčiai kūginiai skaldytiniai (19, 20 pav.), vyrauja kampiniai rėžtukai, suformuoti nuskėlimais nulažuose skelčių galuose, galiniai gremžtukai, didelis skelčių dalių kiekis. Būdingi mikrolitiniai ašmenėliai statmenai vienpusiu retušu retušuotais šonu ir galais, aukšti nelygiašoniai trikampiai mikrolitai, ašmenėliniai vienašoniai ir Pulio tipo įtvariniai antgaliai iš taisyklingų

[19]

Lietuvos mezolito stovyklų titnago radiniai

[20]

Skelčių nuspaudimo technikos rekonstrukcija

skelčių. Etaloniniuose Kundos kultūros paminkluose (Pulio, Zvejniekų II apatinis sluoksniu) nerasta mikrorėžtukinės skelčių dalijimo technikos pėdsakų – mikrolitai buvo formuojami skeltes perlaužiant ir statmenai retušuojant (Ostrauskas, 2002b).

Jau įrodyta, kad ankstyvojo mezolito medžiaga pernelyg skiriasi nuo vėlyvojo mezolito ir jų negalima suprakti į vieną kultūrą (Zagorska, 1992). Titnaginiai dirbiniai taip pat pernelyg skirtingi (Jaanits, Ilomets, 1988). Šią išvadą patvirtino Šiaurės Lietuvos mezolito gyvenviečių titnago radinių tyrinėjimai (Ostrauskas, 1996a). Pastarųjų metų tyrinėjimai Kundos gyvenvietėje atskleidė jos nevienalaikiškumą (Akerlund, Regnell, Possnert, 1996).

Kol kas radiokarboniniu būdu datuoti tik kai kurie Estijos ir Latvijos Kundos kultūros paminklai. Preborealio pradžioje dar buvo paplitusi Epipaleolitinė kultūra. Pulio tipo paminklai, kaip ir Zvejniekų II bei Sulagalo (Latvija), priklauso antrajai preborealio pusei. Juos atlieptų Biržulio sąsmaukos bei Drenių paminklai Žemaičių aukštumoje.

Lietuvoje aptiktų kaulinių ir raginių mezolito dirbinių kultūrinė priklausomybė nevienoda. Daugybę dirbinių tipų atitikmenų galima rasti ir pietvakarinėje, ir šiaurės rytų Baltijos pakrantėje. Maglemosės kultūros paplitimo srityje randame šiuos Pabaltijui būdingus tipus: vie-naeilus žeberklus su ilgu įtvaru ir mažomis lenktomis užbarzdomis

viršūnėje bei įkarpomis vienoje pusėje, dvielius – su titnago ašmenėliais (tik neretušuotais). Jie žinomi ir Kundos kultūros paplitimo srityje, t. y. Rytų Pabaltijo šiaurėje. Bet čia yra ir tik šiai sričiai įprastų dirbinių tipų, neturinčių arba beveik neturinčių Maglemosės kultūrų atitikmenų. Tai ilgi tribriauniai ietigaliai trumpu įtvaru, ovalaus pjūvio, taip pat vienaeiliai ietigaliai su titnago ašmenėliais, žeberklai su tankiomis vidutinio dydžio užbarzdomis beveik per visą dirbinio ilgį ir trumpu įtvaru, dažnai su užkartomis, vadinamieji Kundos tipo. Ir vis dėlto didžioji dalis Maglemosės ir Kundos kultūrų kaulo bei rago dirbinių tipų sutampa, tačiau tik ankstyvojoje Kundos kultūros fazėje. Nei Pietų Lietuvoje, nei Kaliningrado srityje neaptikta dirbinių, būdingų vėlyvajai Kundos kultūrai, paplitusiai Latvijoje bei Estijoje. Taigi prieiname tą pačią išvadą, kurią padarėme nagrinėdami titnago dirbinius: Maglemosės kultūra į Rytų Pabaltijį plito labai neilgą ankstyvojo mezolito laikotarpį, o pasakui nutrūko, ir čia iš vietinio palikimo ir naujosios srovės įtakų ėmė kurtis savitos kultūros. Tuo tarpu Latvijoje Kundos kultūra – beveik vien kaulo kultūra. Čia, priešingai negu Nemuno kultūros srityje, yra ir visi vėlyvieji Kundos kultūros dirbinių tipai (Rimantienė, 1996a).

Iki XX a. šeštojo dešimtmečio mezolito tyrinėtojai vis dar laikėsi XIX a. pabaigoje sukurtų koncepcijų, pagal kurias visas Vidurio ir Šiaurės Europos mezolitas turėjo tilpti į tardenuazinę ir Kampinji kultūras. Pirmiausia nepritapo Maglemosės tipo kultūros. Sukaupus daugiau medžiagos, ypač iš mažų, vienasluoksnių stovyklų tyrinėjimų, susidarė aiškesnis vaizdas, kad Lietuvoje, Kaliningrado srityje ir iš dalies Baltarusijoje paplitusios mezolitinės stovyklos su savitu, pasikartojančiu dirbinių kompleksu. Pradžioje ši kultūra buvo pavadinta Mikrolitinės-makrolitinės kultūros vardu, vengiant Nemuno kultūros pavadinimo, nes šis jau anksčiau imtas taikyti neolitinėi kultūrai (Римантене, 1971; Rimantienė, 1972). Tačiau kadangi ši kultūra kaip tik ir buvo vadinamosios Mikrolitinės-makrolitinės kultūros tęsinys, vardas pasirodė ypač tinkamas, o norint ją atskirti nuo neolitinės, siūlyta vadinti Mezolitinė Nemuno kultūra – parodant ir geografinę priklausomybę, ir vietą kultūrų raidoje.

Paminklų Lietuvoje labai gausu, tačiau radinių kompleksas gana vienodas. Pagrindiniai bruožai – susilieję kelių kultūrų elementai: svidrinis palikimas ir šiaurinių (Maglemosės tipo) kultūrų, ypač jų nemikrolitinės dalies, bei Pietryčių Europos kultūrų – mikrolitinio pobūdžio įtaka. Svarbiausi Nemuno kultūros radiniai yra episvidriniai strėlių antgaliai, įvairūs lancetiniai strėlių antgaliai, stambieji dirbiniai, ypač ova-

liniai kirveliai. Pagal stovyklų topografiją ir kai kuriuos inventoriaus požymius paminklus galima skirti į 3 grupes.

Pirmajai ankstyvajai grupei būdinga tai, kad visi paminklai yra salpoje, jų inventorius gana stambus, ypač didelės nuoskalos (atliekos), tarp dirbinių nėra trapecijų. Iš šios grupės minėtinos stovyklos Pietų Lietuvoje prie Nemuno: Paštuvos, Brūžės, Virbaliūnų, Kačerginės ir kt.

Antrosios grupės paminklai visi ant aukštųjų upių terasų – tai didžiausios Litorinos transgresijos meto stovyklos. Jos jau skirtinos vėlyvajam etapui, nes visų inventoriuje aptinkama trapecijų, episvidriniai antgaliai labai nutolę nuo savo prototipų, padaugėjo mikrolitų, susmulkėjo skalda ir dirbiniai. Minėtinos šios stovyklos prie Nemuno: Žemųjų Kaniūkų 1-oji (apatinis sluoksnis), Raudondvario 1-oji (vidurinis sluoksnis), Netiesų 1-oji (vidurinis sluoksnis), Alksniakiemio, Druskininkų 8-oji, Švendubrės 1-oji ir daugelis kitų.

Trečiosios grupės paminklai vėl salpoje. Nuo pirmosios grupės jie skiriasi dirbinių ir skaldos smulkumu; dirbiniai paprastai be patinos, be to, stovyklos dažnai būna toliau nuo vandens. Ryškiausi pavyzdžiai prie Nemuno: Lampėdžių, Kampiškių 1-oji, 2-oji ir 3-ioji, Jonionių ir kt. Prie Neries: Saleninkų 1-oji, 2-oji ir kt. Daug nedidelių šio tipo stovyklų buvo Varėnos rajone prie įvairių upelių bei ežerėlių, pavyzdžiui, Derežnyčios 27-oji buvusio ežero krante, Derežnyčios 52-oji, Gaidžių salos prie Kašėtų ir kt.

Nemuno kultūros kilmė labai sudėtinga. Didelė inventoriaus dalis – episvidriniai antgaliai, ovaliniai kirveliai ir visas senasis gremžtukų bei rėžtukų rinkinys – paveldėta iš Vakarų Pabaltijo vėlyvojo paleolito kultūrų. Antrasis komponentas mezolitinis – šiaurietiškos, Maglemosės tipo kultūros plačiąja prasme, kilmės. Dėl jos įtakos Lietuvos teritorijoje atsirado lancetai ir, be abejo, ovaliniai kirveliai bei pleištai. Tačiau su ankstyvuojančiu mezolitu baigėsi ir Vakarų įtaka. Vėliau Lietuvos teritoriją veikė Pietų ir Pietryčių kultūros. Tai buvo rytinis visoje Europoje plintančio stiliaus variantas: retušuoti ietigalių ašmenėliai, perlaužtieji rėžtukai ir kt.

Chronologiją nustatyti padeda stovyklų topografinė padėtis, nes inventorius keitėsi labai mažai ir beveik nėra jokių ribas žyminčių dirbinių tipų, išskyrus mezolito viduryje visoje Europoje pradėjusius plisti skersinius trapecinius antgalius. Lėtą dirbinių tipų raidą galima pasekti tik pačiais bendraisiais bruožais. Nustatyti, kada pradėjo formotis Nemuno kultūra, sunku. Preborealyje (VIII tūkst. pr. Kr.) dar visur buvo paplitusi Epipaleolitinė kultūra. Ir tik po to, kai dalis gyventojų patraukė į rytus ir ten sudarė naujus židinius, čia atsirado

Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminklų, kuriuos pagal Kungemosės bei Diuvenzės radinius galima datuoti ankstyvuoju borealiu, t.y. VII tūkstantmečiu pr. Kr. O Nemuno kultūra turėjo susidaryti dar gyvuojant abiem senosioms kultūroms, nes iš jų daug ką pasisavino, – tad greičiausiai borealio pradžioje. Tai patvirtina ir, pavyzdžiui, Paštuvos bei Maksimonių 4-osios stovyklų vienodos topografinės aplinkybės, dirbinių ir skaldos stambumas. Tačiau Paštuvos stovykloje jau yra retušuotų ietigalių ašmenėlių ir jiems skelti skirtų skaldytinių, o ankstyviausia mums žinoma tokio ietigalio su ašmenėliais, rasto Kaliningrado srityje (Menturių radimvietė), data pagal žiedadulkių analizę yra pirmoji borealio pusė, t.y. VII tūkstantmečio pr. Kr. pirmoji pusė. Antrasis etapas, kai stovyklos kūrėsi ant aukštųjų upių terasų, sietinas su II Litorinos transgresija, t.y. su VI tūkstantmečio pr. Kr. viduriu ar kiek ankstesniu laikotarpiu. Šia transgresija prasidėjo atlantinio klimato periodas – drėgnesis už buvusįjį, tad potransgresinės stovyklas (pvz., Lampėdžių, Kampiškių ir kt.) randame nors ir salpoje, bet daug toliau nuo dabartinio upės kranto. Mezolitinės Nemuno kultūros laikotarpis baigėsi apie V tūkstantmečio pr. Kr. vidurį. Tuo metu atsirado keramika, kuri iš karto dar negalėjo pakeisti viso kultūros vaizdo. Taigi Mezolitinė Nemuno kultūra galėjo trukti apie 3000–2500 metų. Jos vienodumas per palyginti ilgą laiko tarpą rodo, jog tai buvo stabilus laikotarpis, kai naujų gyventojų nebeatvyko, o dėl įtakos tarp kultūrų paplito tik vienas kitas materialinės kultūros elementas.

Mezolitinės Nemuno kultūros ribos yra jau daug ryškesnės negu paleolitinių kultūrų. Vakaruose ši kultūra apėmė visą Kaliningrado sritį ir Šiaurės Lenkijos kampą, kitaip sakant, Mozūrų ežerų sritį, gal ir nesiekdama Vyslos, nors čia tenka spręsti tik iš labai kuklių duomenų. Pietryčiuose jos riba siekė Pripetės aukštupį, Bugo–Pripetės tarpupį, apėmė Nemuno baseiną ir Vakarų Baltarusiją (Rimantienė, 1996a).

Lietuvos mezolito tyrinėtojas T. Ostrauskas tyrinėdamas titnaginių dirbinių kompleksus Lietuvos teritorijoje išskiria 4 stambias kultūrinės mezolito laikotarpio grupes, iš dalies atspindinčias ir chronologinius nagrinėjamo laikotarpio etapus.

T. Ostrausko nuomone, Vėlyvajai Svidrų kultūrai šiuo metu tegalima skirti dvi tyrinėjamas Lietuvos gyvenvietes. Tai Pasienių 1-oji gyvenvietė ir Kabelių 2-osios gyvenvietės sluoksnis C. Iš esmės šios gyvenvietės atspindi vėlyvojo paleolito Svidrų kultūros palikimą holoceno pradžioje. Šias gyvenvietes, remiantis jų datavimu, galima išskirti į at-

skirą Svidrų kultūros etapą, tačiau tipologiniu požiūriu jų titnaginis inventorių nedaug kuo skiriasi nuo šios kultūros paleolito pabaigos gyvenviečių. Remiantis gamtamokslinėmis Šiaurės rytų Lenkijos ir Lietuvos gyvenviečių datomis Vėlyvoji Svidrų kultūra gyvavo preborealio pradžioje (VIII tūkst. pr. Kr. I–II ketvirtyje).

Ankstyvojo mezolito Kundos kultūra Pabaltijyje gyvavo preborealio viduryje bei antrojoje pusėje. Jos kilmė siejama su senųjų gyventojų (Vėlyvosios Svidrų kultūros) adaptacija prie besikeičiančių aplinkos sąlygų, veikiant iš pietų atėjusioms Kudlajevkos kultūros tradicijų nešėjų grupėms. Lietuvoje rasta 17 Kundos kultūros gyvenviečių (Paštuvos, Lampėdžių, Žemųjų Kaniūkų 1-oji, Drenių, Pamerkinės, Merkinės 3-ioji, Šaltaliūnės, Pakretuonės 4-oji ir t.t.) ir 37 pavienių Pulio tipo antgalių radimvietės. Pagal tipologinius ir technologinius požymius archajiškumu išsiskiria Biržulio sąsmaukos 1-oji gyvenvietė. Kundos kultūros paplitimo arealas apėmė Šiaurės rytų Lenkiją, Lietuvą, Latviją, Estiją, Baltarusijos Padauguvio vakarinę dalį, galbūt Rusijos Leningrado srities vakarinę dalį. Preborealio pabaigoje – borealio pradžioje Kundos kultūros grupės, verčiamos besikeičiančių aplinkos sąlygų ir atėjusių naujų gyventojų grupių, pasitraukia šiaurės ir šiaurės rytų kryptimis. Pietų Suomijoje ir Onegos ežero pietinėse apylinkėse borealio laikotarpiu randame Kundos kultūros grupių palikuonis: Lahti Ristolos gyvenvietė Pietų Suomijoje, Veretjė tipo gyvenvietės rajone į pietus nuo Onegos ežero.

Kudlajevkos stovyklavietę Desnos upės krante dar 1925 m. atrado M. Rudinskis (Зализняк, 1991). Septintajame dešimtmetyje Ukrainos archeologai surado dar keletą panašių gyvenviečių, tačiau tik 1972 m. S.K. Kozłowski jas sujungė į Kudlajevkos kultūrą. Šios kultūros pasirodymą tyrinėtojas siejo su Komornicos kultūros grupių migracija mezolito pabaigoje iš Lenkijos rytų kryptimi (Kozłowski, 1972). Tolesni Kudlajevkos kultūros tyrinėjimai sietini visų pirma su ukrainiečių archeologo L. Zalizniako darbais. Jis ištyrė nemažai šios kultūros paminklų, sukūrė jos periodizaciją, nustatė jos vietą Vidurio Europos šiaurinės dalies mezolite (Зализняк, 1984, 1986, 1991).

Komornicos kultūra ir artima jai Stavinogos kultūrinė grupė septintojo dešimtmečio viduryje buvo išskirta lenkų tyrinėtojų S.K. Kozłowskio, H. Więckowskos ir M. Marczak (Kozłowski, 1964, 1965; Marczak, 1964; Więckowska, 1975; Więckowska, Marczak, 1967).

1996 m. Pietų Lietuvoje buvo pradėta tyrinėti Kabelių 2-oji gyvenvietė, kurioje vieną iš trijų aptiktų kultūrinių sluoksnių, vidurinį (B), T. Ostrauskas susiejo su Kudlajevkos kultūra. Paštuvos 1A, Pyplių 1C

ir Kabelių 2B gyvenviečių kompleksai taip pat buvo priskirti Kudlajevkos kultūrai ir Stavinogos grupei. Šių stovyklų ir muziejuose saugomų paviršiaus kolekcijų medžiaga leido iškelti hipotezes apie Lietuvos teritorijos priklausymą Kudlajevkos ir Komornicos kultūrų arealams ankstyvajame ir viduriniame mezolite bei apie Kudlajevkos kultūros tradicijos įtaką besiformuojančiai Kundos kultūrai.

Pasirodžiusios preborealyje, Kudlajevkos ir Komornicos kultūros Lietuvos teritorijoje gyvavo ir pirmojoje borealio pusėje. Kudlajevkos kultūrą tyrinėtojai kildina iš Rytų Europos finalinio paleolito Födermeserio tipo kultūrinių grupių – Žuravkos tipo gyvenviečių: (Žuravkos, Borševo II, Zagajaus I gyvenvietės) ir iš Rytų Europos Graveto kultūros, kurios gyvenviečių Ukrainos stepėse išliko iki paleolito pabaigos. Komornicos kultūrai įtakos turėjo Vokietijos Födermeserio ir Arensburgo kultūros. Kartu su kitomis kultūromis Kudlajevkos ir Komornicos kultūros ankstyvajame mezolite priklausė Diuvenzės kultūrinei sričiai Vidurio Europos šiaurinėje dalyje. Dauguma giminiškų Kudlajevkos ir Komornicos kultūrų junginio gyvenviečių Lietuvos teritorijoje priskirtinos Kudlajevkos kultūrai ir hibridinei Stavinogos tipo grupei. Lietuvoje rasta 15 Kudlajevkos kultūros gyvenviečių (Pyplių 1C, Paštuvos 1A, Kabelių 1B, Versminio upelio 1-oji, Kulniko ir t.t.). Tačiau kai kuriuose titnago radinių rinkiniuose galima rasti ir Komornicos kultūros gyvenvietėms būdingų bruožų. Žinomos 7 tokios stovyklos (viena jų – Derežnyčios 20-oji). Pavieniai būdingų titnago dirbinių radiniai ir stovyklos mažai tyrinėtoje šiaurinėje šalies dalyje (Kulniko, Saleninkų 2-oji gyvenvietės) leidžia Kudlajevkos kultūros ir jai giminingų grupių arealui priskirti visą Lietuvos teritoriją. Titnago žaliavos ir radinių trūkumas Estijoje ir Latvijoje šiuo metu nesuteikia jokių duomenų, leidžiančių spręsti apie minėtosios kultūros paplitimą.

Janislavicų kultūra Lietuvos teritorijoje pasirodė dar borealyje. Šios kultūros kilmė, matyt, sietina su Vakarų Europos šiaurės dalies Maglemosės sritimi. Vėlyvajame mezolite, atlantiniu laikotarpiu, Janislavicų kultūros gyventojai kolonizavo Lietuvos ir viso Rytų Pabaltijo teritoriją. Lietuvoje susikūrė vietiniai lokaliniai šios kultūros variantai: Vakarų Lietuvos ir Pietų Lietuvos. Pastarasis – artimas Janislavicų kultūros centrinei grupei. Lietuvos teritorijoje randama visų trijų Janislavicų kultūros etapų paminklų: mezolito – borealinio (VII tūkst. pr. Kr.), atlantinio laikotarpio (VI–V tūkst. pr. Kr.) ir neolito pradžios – atlantinio antrosios pusės (V–IV tūkst. pr. Kr.). Šiuo metu Lietuvoje žinoma apie 100 mezolitinių ir 100 neolitinių („keraminių“) Janislavicų kultūros

etapų gyvenviečių. Pažymėtinos svarbiausios tyrinėtos šios kultūros mezolitinės gyvenvietės: Maksimonių 4-oji, Varėnės 2-oji ir 5-oji, Kabelių 2A (Pietų Lietuvos lokalinis variantas), Biržulio sąsmaukos 1B, Kalniškių 1B, Donkalnio 1B, Daktariškės 1B (Vakarų Lietuvos lokalinis variantas). V tūkstantmetyje pr. Kr., Rytų Pabaltijį pasiekus Vidurio Europos neolitinių kultūrų įtakai, vėlyvojo mezolito Janislavicų kultūros lokaliniai variantai pamažu pasikeitė į vietines neolitines Narvos ir Nemuno kultūras (Ostrauskas, 1998a, 1999b, 2002a, 2002b, 2002c).

Apžvelgus R. Rimantienės ir T. Ostrausko tyrinėjimus matyti, kad Lietuvos mezolito kultūrų raidos koncepcijos skirtingos. R. Rimantienės teorija formavosi septintajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje, kai daugelio šalių archeologai ieškojo vietos savo propaguojamoms kultūroms bendroje Europos mezolito raidos grandinėje. Per vieną dešimtmetį buvo išskirta 30 archeologinių mezolito kultūrų (Galiński, 2002). T. Ostrausko koncepcijos ištakų galima aptikti lenkų ir ukrainiečių mokslininkų darbuose.

Praėjusių epochų sampratos turinį lemia bendras archeologijos mokslo lygis ir vietinės paminklų tyrimo ypatybės, o tai reiškia, kad absoliučiai teisingų ir nepajudinamai tvirtų kultūros raidos teorijų niekuomet nepavyks sukurti.

LIETUVOS MEZOLITO MATERIALINĖ KULTŪRA

Svarbiausieji paminklai (stovyklos, pastatai, radinių kompleksai)

Pagrindinis šaltinis, kuriuo remiamasi atkuriant Lietuvos mezolito gyventojų ūkio pobūdį, svarbiausius verslus ir kitus gyvenimo ypatumus, yra archeologiniai duomenys. Lietuvos mezolito visuomenė buvo organiška Europos miškų zonos mezolito visuomenės dalis, apsupta to paties ekonominio ir socialinio išsivystymo žmonių bendrijų. Siekdami atkurti kuo platesnį tolimos praeities vaizdą ir užpildyti Lietuvos mezolito tyrinėjimų spragas, turime pasinaudoti kaimyninių ir tolimesnių kraštų archeologiniais atradimais. Kitas svarbus šaltinis – etnografinės primityvių bendruomenių studijos. Bandyti rekonstruoti mezolito ekonomikos pobūdį ir visuomenės socialinę struktūrą tiesiogiai perkeliant šiuolaikinių primityvių bendruomenių gyvenimo būdą į mezolito epochą, be abejo, būtų klaidinga. Išvengti klaidų padeda abiejų mokslo šakų – archeologijos ir etnografijos – sintezė, etnoarcheologija, atskleidžianti įvairių bendruomenių specifines skirtybes ir padedanti surasti bendrus ūkinės raidos ir socialinės struktūros dėsninumus (Håland, 1998).

Stovyklų vietos parinkimas priklausė ir nuo žmonių gyvenimo būdo. Stovyklai tiko ne kiekviena upė ar ežeras. Be būtino geriamojo vandens, žmogui buvo svarbu pasirinkti tokią vietą, kur jis lengviau galėtų apsirūpinti maistu. Mezolito stovyklos dažniausiai kurtos ten, kur ribojosi sunkūs ir lengvi dirvožemiai. Nors mezolitas iš esmės laikomas kilniųjų lapuočių bei mišriųjų ažuolynų laikotarpiu, tačiau priklausomai nuo dirvos rūšies miškas buvo įvairus. Sunkiosios galinių morenų dirvos buvo apaugusios mišriaisiais ažuolynais, kuriuose daug žvėrių ir augalinio maisto. Tačiau tokie miškai netiko nei keliauti, nei gyventi. Tuo tarpu lengvosiose dirvose augo tinkami keliauti pušynai, tačiau juose maža žvėrių ir augalinio maisto. Ir štai tarp šių abiejų tipų miškų (ir dirvožemių), neapsemiamuose paupiuose žmonės ir rinkosi vietas stovykloms. Sunkiųjų dirvožemių plotai, kuriuose pušynai tegalėjo

stūksoti mažomis salelėmis, netiko mezolito žmonių gyvenimui. Stovyklų nerasime ir smiltynuose, nors iš pirmo žvilgsnio jie atrodytų tam tinkami, mat šalia tokio smėlyno, prie nelabai atviro vandens, kokiam vėlyje ar santakoje dažnai pasitaiko stūksančių moreninių kalvų.

Mezolitinės stovyklos dvejopos. Pagrindinės buvo mažos – užėmė ne didesnį kaip 200–500 m² plotelį. Jose, kaip matyti, būdavo gyvenama neilgai: visada daugiausia radinių randama apie vieną vietą, o į pakraštį jie staiga beveik pranyksta. Pavyzdžiui, Paštuvos stovyklos keturiuose 1 m² kvadratuose rasta nuo 210 iki 260 titnago dirbinių bei nuoskalų, o šalimais esančiuose radinių skaičius nesiekė šimto, pakraščiuose – visai mažai. Maksimonių 4-ojoje stovykloje radinių apskritai mažiau (1 m² daugiausia iki 100), tačiau turtingiausias buvo vos 12 m² plotelis, šalia kurio išlikęs ir mažas židinėlis. Žemųjų Kaniūku 1-osios stovyklos gausus radinių (iki 125 vienetų 1 m²) plotelis užėmė maždaug 30 m²; jame 2 židiniai. Lampėdžių stovykloje radiniai susitelkę maždaug 70 m² plotelyje, iki 200–554 radinių 1 m². Čia išliko keletas židinių ir galbūt kažkokio lengvo pastato pėdsakų. Labai panašios yra Kampiškių 1-oji, 2-oji, 3-ioji, Druskininkų 8-oji ir kt. stovyklos. Aiški radinių koncentracija pastebėta ir Janapolės Širmės kalno 3B stovykloje, nors ten didžiausias titnagų skaičius 4 m² plote siekė 100–270 vienetų.

Panašių mažų mezolitinių stovyklėlių Lietuvoje rasta labai daug. Dažnai jos išlieka sveikos, nors kultūrinis sluoksnis išsilaiko retai. Jose paprastai randamas grynas mezolito dirbinių kompleksas, nes vėlesniems gyventojams šios vietos netiko.

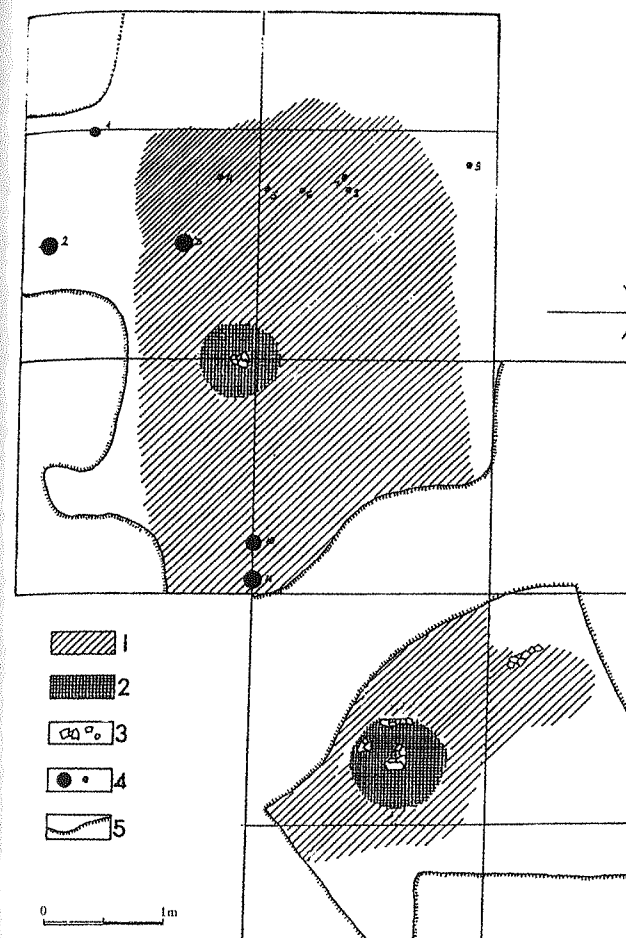
Tačiau taip pat yra stovyklų su didžiuliu plote pasklidusiais radiniais. Į jas, matyt, ne kartą būdavo grįžtama. Iš tokių minėtina Netiesų 1-oji stovykla. Jos ištirtas 1315 m² plotas sudarė tik dalį paminklo. Panašios turėjusios būti ir Maksimonių 1-oji (mezolitinis kompleksas), Merkinės 1-oji (mezolitinis kompleksas) ir daug kitų, įsikūrusių ant aukštųjų terasų. Labai plačiai išsidėsčiusią ant 1-osios viršsalpinės terasos prie Nemuno aptikome Jonionių stovyklą. Joje išskirti aikštelės buvo neįmanoma jau vien dėl to, kad pati stovykla buvo augančiame miške. Kultūrinis sluoksnis neišlikęs. Žmonėms ne kartą grįžtant į tas pačias vietas, aikštelių kontūrai paprastai susilieja.

Pastatų liekanų mezolitinėse stovyklose randama retai. Dažniausiai aptinkama židinių 60–120 cm skersmens smėlio duobutėse. Angliukų juose išlikę mažai, daugiausia suodžių, bet ir iš jų kai ką galima spręsti. Vienas ankstyviausių buvo Maksimonių 4-osios stovyklos židinėlis.

Židiny s kurentas lengvai prieinama mediena – smarkiai kinivarpų išgraužtais griau medžiais, ir ilgą laiką, nes jame buvo perdegusių akmenukų ir susilydžiusių su pelenais smėlio gurvuoliukų. Anglys pušinės, kaip ir Žemųjų Kaniūkų 1-osios gyvenvietės apatinio sluoksnio židiniuose, nors ten jau šalia patrešusios medienos buvo ir tvirtų medžių, kuriems nukirsti reikėjo gerų kirvukų. Taip pat atrodo Netiesų 1-osios stovyklos vidurinio sluoksnio židiniai, kuriuose rasta įvairiausių pušinių angliukų: ir storų sveikų medžių, ir kinivarpų išvarpytų sausuolių. Iš mažų sukepusių suodžių gurvuoliukų bei susicementavusių pelenų matyti, kad ugnis juose degė nuolat. Tuo tarpu vienas židiny s kurentas tik kankorėžiais, sutrešusia mediena ir plonomis šakelėmis. Gal tai koks specialus židiny s, o gal kurentas paliegėlio, negalėjusio nusikirsti sveiko medžio. Ir pačioje vėlyviausioje – Lampėdžių – stovykloje vienintelis kuras – taip pat pušies mediena: ir nukirsti medžiai, ir šakos, ir kelmai, ir sausuoliai. Ugnis židiniuose degė ilgai, nes randama su pelenais sukepusio smėlio. Netiesose nedideli židiniai ir stulpavietės taip pat buvo išsidėstę grupelėmis, tačiau jų sistemos susekti nepavyko. Vis dėlto reikia manyti, kad turėję būti kažkokių lengvų stulpinės konstrukcijos pastatėlių (Rimantienė, 1996a).

Mezolitinio būsto pėdsakų aptikta prie Šešupės, Gluobių 1-ojoje stovykloje, smarkiai apnaikintoje Antrojo pasaulinio karo metais. Pastato žymės – stulpavietės ir tamsi dėmė išryškėjo iškart po ariamos žemės sluoksniu. Įgilinimas, užpildytas tamsiai pilku su smulkiais medžio angliukais smėliu, aiškiai išsiskyrė kultūrinio sluoksnio fone, buvo 6,5 m ilgio ir 2,8–3 m pločio. Duobės sienelės nuolaidžios, dugnas 24–40 cm gylyje, matuojant nuo kultūrinio sluoksnio paviršiaus, nelygus, pamažu išnykstantis smėlyje. Įgilinimo ribose užfiksuotos 8 šviečiai pilkos, kultūriniam sluoksnyje sunkiai pastebimos stulpavietės ir dviejų židinių žymės. Vienas židiny s buvo pietvakarinėje dalyje, kitas – šiaurės rytiniame kampe. Pirmasis buvo apskritos formos, 70 cm skersmens, 48 cm gylio, pusapvalio pjūvio. Židinio viršuje centre aptikta keletas skaldytų akmenų, dugne – raudono perdegusio smėlio dėmė. Židinio radiokarboninė data 7060 ± 270 BP. Antrasis židiny s priskirtinas jau vėlesniems laikams (21 pav.).

Pastato plote surinkta 750 titnaginių radinių, sudegusių kauliukų. Tarp titnaginių radinių yra skersinis strėlės antgalis, du lancetai, gremžtukai, grandukai, rėžtukai, peiliai, skeltės, nuoskalos, skaldytiniai. Pastatas buvo antžeminis, nes židiny s ir stulpavietės aptikti dėmės paviršiuje, o daugiausia radinių surinkta kultūrinio sluoksnio viršuti-

[21]
Mezolitinio statinio
liekanos Gluobių
1-ojoje stovykloje
1 – tamsiai pilkas smėlis;
2 – židiniai; 3 – akmenys;
4 – apkasų ir duobių ribos;
5 – pastato teritorijos ribos

nio horizonto lygyje. Dviguba nedidelių stulpaviečių eilutė vakariniam dėmės gale žymėjo vidinės pertvaros vietą. Gluobių stovyklos pastatas buvo ištęsto ovalo formos, nes už įgilinimo ribų išlikusios stulpavietės stačių kampų nesudarė.

Įgilinimo plotas – $19,5 \text{ m}^2$. Atsižvelgiant į tai, kad išorinių sienų stulpavietės buvo nutolusios nuo įgilinimo kraštų per 32–72 cm, galima spėti, jog pastatas buvo maždaug 30 m^2 ploto (Juodagalvis, 1994).

Kitokio tipo pastatų pėdsakų aptikta Varėnės 2-ojoje gyvenvietėje. Tai 3–4 m ilgio, 2,5–3 m pločio, 1,2–2 m gylio ovalios formos duobės su židinių pėdsakais centrinėje dalyje (Ostrauskas, 2001).

Europos mezolito stovyklose aptinkama įvairių tipų pastatų pėdsakų (Schwabedissen, 1964; Bokelmann, 1989; Indrelid, 1994),

dažniausiai apskritos formos duobių su židiniaiis. Tačiau tai nereiškia, jog tokių būstų būta daugiau nei antžeminių pastatų – pastarųjų pėdsakai kur kas prasčiau išlieka. Apskrito plano įgilintų būstų liekanų panašumas liudija, jog tai buvo tinkamiausio dydžio pusiau žeminės su kūgio formos karkasu, prilaikančiu velėną. Tokiuose žeminiuose būstuose gyvendavo viena šeima (Зализняк, 1991). Etnografiniai duomenys apie taigos medžiotojų buitį rodo, jog tokius žeminės tipo pastatus rėsdavo kolektyviai kelios šeimos vos prasidėjus pirmiesiems šalčiams. Miško žvėrių medžiotojų bendruomenės turėjo tris keturias vietas sezoninėms stovykloms, kuriose apsisodavo priklausomai nuo metų laiko. Stovyklos buvo gana pastovios ir į jas buvo sugrįžtama. Įsikuriama toje pačioje vietoje arba kur nors netoliese. Būstų skaičius stovyklose nebuvo pastovus, nes atskiros šeimos bet kada galėjo išvykti iš stovyklos arba prisijungti prie jos. Žeminės stovyklos būdavo įkuriamos sausose, potvynių neužliejamose vietose, bet netoli nedidelių vandens telkinių, tinkamų žvejybai, ir miško, kuriame gausu sausuolių. Pavasarinės stovyklos buvo kuriamos arčiau protakų ir senvagių, kur buvo patogų statyti žvejybines užtvankas arba užmesti tinklus, vasarinės – arti vandens, atvirose smėlingose, vėjo perpučiamose vietose, kur mažiau uodų ir kitų vabzdžių.

Visuomeninis ir namų ūkis

Kaip ir paleolito laikotarpiu, miškų zonos mezolito gyventojų pagrindinis verslas buvo medžioklė. Medžioklės būdai priklausė nuo medžiojamo objekto, ir tuo mezolito laikų medžioklė skyrėsi nuo paleolito. Miško žvėrių gyvenimo būdas buvo visai kitoks negu svarbiausio paleolito medžioklės laimikio – šiaurės elnio. Miško žvėrys, kurie galėjo būti medžiojami, dažniausiai laikėsi pavieniui arba nedidelėmis šeimomis maždaug tose pačiose vietose. Lietuvos stovyklose kol kas beveik neturime sumedžiotų žvėrių kaulų. Tik iš literatūros žinoma, kad Galubalio durpyne prie Balsupių apie 1900 m. buvę rasta įvairių kaulo dirbinių (dalis jų išliko), taip pat laukinių žvėrių kaulų ir šuns kaukolė. Kamšų durpyne prie Kirsnos upės rasta keletas mezolitinė kaulo dirbinių ir net titnago, buvę nemaža pradėtų pjaustyti elnių bei stumbrų ragų (Puzinas, 1935). Pastaruoju metu Kabelių 2-osios gyvenvietės ankstyvojo mezolito kultūriniame sluoksnyje aptikta briedžio, elnio ir bebros kaulų (Ostrauskas, 1999a). Šiuos negausius radinius papildė mezolitinė kapų įkapės – amuletai iš briedžio, lokio, stumbro ar tauro, šerno, stirnos dantų (Butrimas, 1985).

Išnagrinėjus medžiojamos faunos kaulus Europos miškų zonos stovyklose, pasirodė, jog net 90% mezolito gyventojų suvartojamos mėsos sudarė stambieji kanopiniai. Aptinkama šiek tiek kiškio, o šiauriau – bebros kaulų, kur kas rečiau – grobuonių, tarp jų ir meškos. Mezolito gyventojai medžiojo ir paukščius – jų kaulų, nors ir nedaug, yra beveik visų stovyklų osteologinėje medžiagoje (Sørensen, 1976; Зализняк, 1991). Danijos pakrančių stovyklose, dabar apsemtose, pagrindiniai medžioklės objektai buvo taurusis elnias, stirna ir šernas, mažiau aptikta ežio, kiaunės, ūdros ir vandens paukščių kaulų (Grøn, Skaarup, 1993).

Pagrindiniai medžioklės įrankiai buvo lankai ir strėlės. Visoje Baltijos pakrantėje pasitaikė medinių įvairiai lenktų lankų ir strėlių, kurių titnaginiais antgaliais buvo pritvirtinami derva. Danijoje, Vigo durpyne, rasti tauro krūtinės slanksteliai su įstrigusiais lancetiniais antgaliais leidžia spręsti, kad strėlėmis su šiais antgaliais buvo sumedžiojami net dideli žvėrys. Kailinius žvėrelius ir paukščius mezolito gyventojai medžiojo strėlėmis su mediniais antgaliais, bet galėjo tikti ir titnaginiais skersiniai trapeciniai. Sužeistus žvėris pribaidavo medinėmis ietimis apdegintais smaigaliais. Svarbios ir vadinamosios vilkduobės, nors jų pėdsakų aptinkama labai retai. Manoma, jog mezolitinės buvusios Vokietijoje, Nauene, rastos trimis koncentrinėmis eilėmis išdėstytos 1–2 m skersmens ir 2,5–3 m gylio duobės išlikusios tik todėl, kad iškastos molyje. Jos datuojamos pagal kelis rastus medžioklės įrankius. Be to, iš Lietuvos Galubalio durpyno, taip pat Anglijos, Danijos, Estijos ir kt. kraštų įvairių stovyklų radinių sprendžiama, kad mezolito gyventojai jau turėjo prisijaukinę medžioklės padėjėjų – šunų.

Mezolitas – tai jau ir žūklės laikotarpis. Lietuvos radiniai labai neiškalbingi, nors, pavyzdžiui, Netiesų 1-osios stovyklos mezolitinio sluoksnio židinyje aptikta apdegusių žuvų bei paukščių kauliukų, stambaus moliusko kiauto nuolauža. Didelio vandens paukščio apdegusio kaulo gabalėlis rastas ir Maksimonių 4-osios stovyklos židinyje. Tai, aišku, labai maža, kad galėtume kalbėti apie kokią nors žūklės bei vandens paukščių medžioklės reikšmę ūkiui. Tačiau Lietuvos ankstyvojo neolito gyvenvietėse randami labai sudėtingi žūklės įrankiai leidžia manyti, jog ji turėjusi senas tradicijas.

Pats ankstyviausias, dar paleolitą siekiantis žūklės būdas – žeberklavimas. Kamšų durpyne šalia mezolitinė radinių, tarp kurių buvo ir žeberklas, aptikta stambios lydekos kaukolė. Tai leidžia kalbėti ne apie tikrą žūklę, o apie žuvų medžioklę. Ją buvus rodo ir Lietuvoje rasti

mezolitiniai žeberklai, taip pat raginiai ietigaliai, kuriais galėjo būti ne tik smeigiama, bet ir šaudoma iš lanko. Apie medžioklę byloja bent pirmojoje mezolito pusėje visur randami vadinamųjų medžiojamųjų žuvų kaulai. Šio laikotarpio antroje pusėje, matyt, jau ėmė įsigalėti tikroji žūklė – tinklais ir bučiais.

Greičiausiai Lietuvoje mezolite jau naudoti tinklai. Apie tai galima būtų spėti iš vieno labai menko radinio: Netiesų 1-osios stovyklos mezolitiniam židinyje aptiktas gabalėlis labai gerai išdirbto liepos karnos pluošto, iš kurio kaip tik būdavo mezgami tinklai (Rimantienė, 1996a).

Apie rankiojamą duomenų irgi visai maža. Paprastai židiniuose randama tiktai pušies anglių. Matyt, kitus medžius buvo draudžiama kirsti todėl, kad jų vaisiai buvo renkami ir vartojami maistui. Tačiau retkarčiais tarp anglių patekdavo ir valgomųjų augalų liekanų. Maksimonių 4-osios stovyklos židinyje aptiktas gabaliukas suanglėjusios paparčio šaknies ir agaro (vandens riešuto) lukštelis. Netiesų 1-osios stovyklos židinyje rasta arkliarūgštės sėklų, gabaliukas nedidelio kaulavaisio, panašaus į kryklę ar ievos uogą. Daugelyje Lampėdžių stovyklos židinių aptikta sudegusių lazdyno riešutų kevalų. Jie ploni, mažai gaubti, vadinasi, riešutai turėję būti didesni už dabartinius, juk ir klimatas tuo metu buvo šiltesnis. Ten pat rasta ir agarų liekanų bei laukinės slyvos kauliukas. Iš archyvinų duomenų žinoma, kad Galubalio ir Kamšų durpynuose šalia kaulo dirbinių aptikta ir agarų bei lazdyno riešutų. Tokius pat augalus rankiojo ir kitų mezolito stovyklų gyventojai, be to, dar maistui vartoti laukiniai javai, gilės, uogos ir kt. (Rimantienė, 1996a).

Metų laikų kaita ryškiausiai pastebima vidutinio klimato juostoje, todėl sezoniškumas šių platumų miško žvėrių medžiotojų gyvenime turėjo kur kas didesnę reikšmę nei kitose platumose. Tai buvo svarbiausias metų ūkinio ciklo bruožas, o metų ūkinį ciklą suprantame kaip organinę pagrindinių ūkio komponentų ir su jais susijusių materialinės kultūros elementų visumą. Remiantis etnografiniais duomenimis ir sugretinus keliolikos Europos bei Šiaurės Amerikos miško medžiotojų tautelių metinius ūkinius ciklus, buvo parengtas bendras modelis, kurį galima laikyti pakankamai pagrįsta Europos miškų zonos mezolito gyventojų metinio ūkinio ciklo rekonstrukcija (Зализняк, 1991).

Taigos medžiotojų ūkinis metų ciklas, atsispindintis daugelio tautelių tradiciniuose kalendoriuose, prasidėdavo balandžio mėnesio pradžioje, jau po žiemos medžioklės. Medžiotojų grupės grįždavo į rudeninio stovyklavimo vietas. Tirpstantis šlapias sniegas ir pavasarinis

polydis apsunkindavo keliones, todėl tekdavo maitintis žiemos medžioklės metu sukauptomis maisto atsargomis. Tai būdavo pats „alkaniausias“ metų laikas. Vyrų gamindavosi luotus, užsiiminėjo poledine žūkle, medžiojo parskrendančias žąsis ir antis, moterys ir vaikai rinkdavo pernykščias uogas.

Vasarą (birželio, liepos ir rugpjūčio mėnesiais) medžiotojų grupės rinkdavosi į tradicines vasarinės žūklės vietas, statydavo užtvankas žuvims gaudyti, žvejodavo tinklais, medžiojo paukščius ir kanopinius, naktimis traukiančius prie vandens, moterys rinkdavo riešutus ir uogas.

Rudenį (rugsėjo ir spalio mėnesiais) bendruomeninė stovykla suskildavo į 2–4 šeimų grupes, kurios keliaudavo toliau į miškus medžiodamos, žūklaudamos, rinkdamos vaisius ir uogas, besiruošdamos žiemos medžioklei.

Žiemą (lapkričio–kovo mėnesiais) vyrai grupelėmis po 3–4 medžiotojus su šunimis traukdavo į kelių dienų medžioklės žygius medžioti miško žvėrių. Žiemos stovykloje likę paaugliai ir vyresnio amžiaus žmonės kaupdavo malkas, žūklaudavo, spėsdavo spąstus ir statydavo kilpas, moterys išdirbinėjo sumedžiotų žvėrių kailius, siuvo žieminius drabužius. Žiemai baigiantis, dar neprasidėjus pavasario polydžiui, medžiotojų grupės stengdavosi sugrįžti į rudeninio stovyklavimo vietas (Зализняк, 1991).

Aplinkos biomasė lėmė gyventojų tankumą, o jos sezoniniai svyravimai – ūkinių grupių dydį, į kurias bendruomenė suskildavo konkrečiu metų laiku. Visa medžiotojų ir žvejų bendruomenė susirinkdavo į vieną stovyklą vasarą, kolektyvinės žūklės metu. Tik tuomet palyginti gausus stovyklos gyventojų būrys galėjo apsirūpinti maistu.

Žmonių skaičiaus pagausėjimas ir senojo ūkinės veiklos būdo tąsa neolito epochoje rodo, jog mezolito žmogus ne tik prisitaikė prie jį supančios aplinkos, bet ir sugebėjo racionaliai naudotis jos ištekliais.

Titnago gavyba priklausė nuo naujų gamtos sąlygų. Kritus upių vandens lygiui, apatinėse upių terasose pasidarė prieinamos gausios titnago atsargos – praktiškai visi Pietų Lietuvos titnago ištekliai. Šiaurės gyventojai, norėdami gauti didelių gerų skelčių ar kirvelių, aišku, keliaudavo jų prisiskaldyti prie Nemuno. Tačiau vietų, kuriose galima rasti titnago, buvo tiek daug, kad neįmanoma nustatyti, kur skaldyta vietinių gyventojų, o kur – atvykėlių. Be to, ir mezolito gyventojų reikalavimai buvo kitokie. Įsivyravusi mikrolitinė technika leido Šiaurės Lietuvoje tenkintis ir vietiniais rieduliukais. Tai prastas kruopėtas titnagas, pagal kurį gana lengva atskirti mezolitinius dirbinius nuo paleolitinių ir neolitinių,

kada naudota upėmis valtimis ar plaustais atsigabenta medžiaga. Pavyzdžiui, Širmės kalno 3-iojoje stovykloje prie Janapolės planografiškai labai ryškiai buvo matyti, kur baigėsi vėlyvojo neolito gyvenvietė su gero įvežtinio titnago dirbiniais ir prasidėjo mezolitinė su smulkiais rusvo taškuoto titnago radiniais. Toks pat taškuotas titnagas vartotas ir netolimoje Drenių stovykloje bei kitur (Rimantienė, 1996a).

Dirbinių gamyboje įsivyravo nauja mikrolitinė technika. Siauros tiesios skeltelės nuspaudžiamos nuo specialiai paruoštų skaldytinių. Kaip ašmenėliai jos naudotos kaulo, rago bei medžio įrankiams. Ši technika – vienas būdingiausių viso pasaulio mezolito požymių. Tačiau Lietuvoje įstatomųjų ašmenėlių technika būdinga tik Nemuno ir Kundos kultūroms. Nei epipaleolitiniuose, nei Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminkluose jos dar nebuvo.

Skirtingai nuo paleolito, mezolitui įprastas naujas skelčių dalijimo būdas, tradiciškai vadinamas mikrorėžtukine technika. Skeltelės šone išretuojama įgauba ir skeltė per ją viršuje įstrižai perskeliama. Lieka lancetinio tipo antgalis labai smailiu galu. Jo viršūnę kartais tenka truputį pataisyti, jei nuskyla per aukštai ar per žemai. Nuskeltoji dalis labai primena mažytį rėžtuką. Tokia technika pažįstama visose mikrolitinius naudojusiose mezolito kultūrose. Tačiau ji atsirado anksčiau. Net Maksimonių 4-ojoje stovykloje, kur mikroskelčių-ašmenėlių dar nėra, mikrorėžtukinė technika plačiai naudojama – taip buvo dalijamos net gana plačios skeltės. Glūko epipaleolitiniėje stovykloje mikrorėžtukine technika gaminti įklotiniai antgaliai (Juodagalvis, 2002). Aptinkama mikrorėžtukų ir kaimyninių kraštų paleolito pabaigos ir mezolito pradžios stovyklose (Siemaszko, 2000; Zagorska, 1999).

Titnaginiai skaldytiniai aiškiai skiriasi nuo paleolitinių. Būdingi įvairūs kūginiai ir piramidiniai skaldytiniai trumpoms vidutinio pločio skeltėms skaldyti. Retkarčiais pasitaiko didelių kūginių skaldytinių ilgoms plačioms skeltėms. Pačiuose vėlyviausiuose paminkluose (Lampėdžių, Kampiškių ir kt. stovyklose) jie, kaip ir visas inventorius, labai susmulkėjo. Įsigalėjo skelčių nuspaudimo technika.

Siauroms skeltėms – ietigalių ašmenėliams – skaldyti būdavo gaminami dvejetainiai skaldytiniai: laivelio pavidalo ir laibieji. Laivelio pavidalo skaldytiniai nuo paleolitinių prototipų skiriasi tuo, kad anie buvo taikyti paprastoms trumpoms skeltėms skelti, o šie – tik visai siauroms ir labai tiesioms. Skeltelės skeltos tik iš vieno galo, antrasis galas skirtas įsitverti. Tokių skaldytinių pagrindai paprastai išlyginti. Pats svarbiausias, tik mezolitui būdingas skaldytinių tipas yra laibieji skaldyti-

niai, kurių randama tarp pačių ankstyviausių ir vėlyviausių Nemuno kultūros paminklų. Jie iš visų pusių apskaldomi, pagrindas dažnai palygintas nuoskalėlėmis, šonai kai kada būna pataisyti – retušuoti. Vėliau skaldytiniai kartais būdavo naudojami kaip retušavimo įrankiai.

Strėlių antgaliai labai įvairūs. Iki pat neolito išsilaiškė episvidriniai antgaliai, vieni būdingiausių Nemuno kultūros dirbinių. Nuo paleolitinių ir net epipaleolitinių prototipų jie daug kuo skiriasi: dažniausiai būna padaryti iš labai tiesių skelčių, lygiagrečiomis briaunomis, viršūnė iš abiejų pusių staigiai susiaurinta. Būdinga ir į vieną pusę nusklembta viršūnė, aiškiai rodanti lancetinių antgalių įtaką. Įtvaras iš blogosios pusės dažnai dar retušuojamas plokščiu retušu. Pirmosios ir antrosios grupės stovyklose, pavyzdžiui, Paštuvos, Derežnyčios 15-ojoje, Netiesų 1-ojoje, Merkinės 3A, Druskininkų 8-ojoje ir kt., rasti šio tipo antgaliai paprastai dar gana stambūs ir taisyklingi, nors panašių pasitaiko iki pat mezolito pabaigos. Tačiau šalia jų, jau antrosios grupės paminkluose, atsiranda ir daug mažų antgaliukų (pvz., kai kurie Žemųjų Kaniūkų 1-osios, Netiesų 1-osios, Merkinės 3A ir kt. stovyklų), tik iš tolo primenančių episvidrinius. Tolimiausi šio tipo antgalių variantai yra vien tik pakraščiais retušuotos skeltės abiem smailiais galais. Be to, pirmosios ir antrosios grupės paminkluose retkarčiais pasitaiko stambesnių svidriškai retušuotų ietigalių. Ryškiausių jų pavyzdžių rasta Paštuvos ir Žemųjų Kaniūkų 1-ojoje stovyklose.

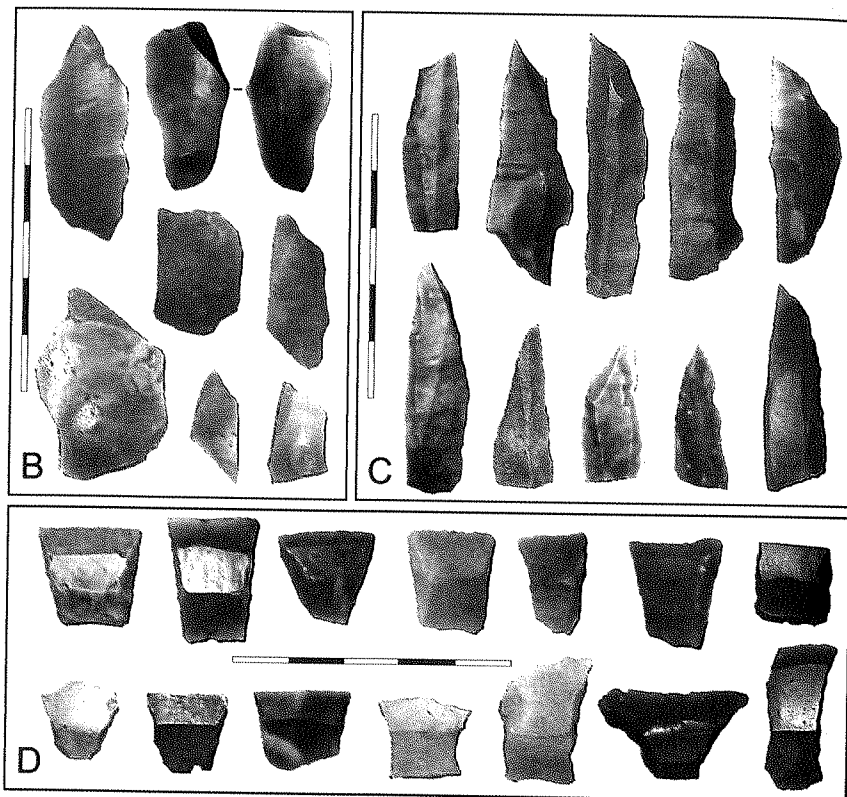
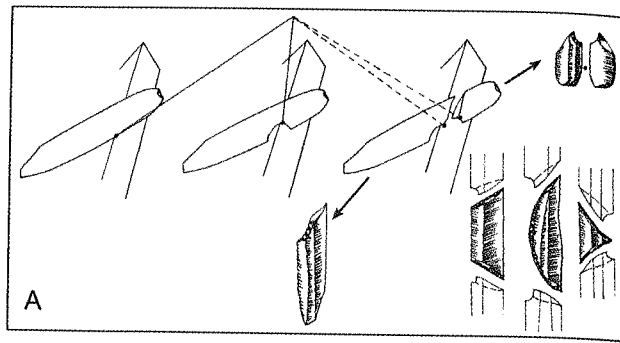
Pati gausiausia ir įvairiausia antgalių grupė vadinama bendru lancetų vardu. Tai pagrindinis mezolito antgalių tipas. Tokie antgaliai buvo daromi iš nedidelių skelčių ar jų dalių su į vieną pusę nusklembta ir retušuota viršūnėle (22 pav.).

Kita būdinga Nemuno kultūros dirbinių grupė yra ietigalių ašmenėliai. Tai vos kelių milimetrų pločio taisyklingos skeltelės, dažniausiai retušuotomis viena išilgine ir abiem statmenomis briaunomis. Viršūnei paprastai nuretušojamos specialios smailios skeltelės. Tokie ašmenėliai dedami į kaulinių ietigalių griovelius šonuose ir pritvirtinami derva ar sakais. Tyrinčiuose paminkluose jų paprastai randama po kelis krūvelėmis – vieno sunykusio ietigalio (žr. 22 pav.).

Antrojoje mezolito pusėje prie minėtų strėlių antgalių bei ašmenėlių prisidėjo naujas įvairioms kultūroms būdingas dirbinio tipas – trapecija. Trapecijos buvo ne kas kita, kaip strėlių antgaliai skersiniais ašmenimis.

Lancetiniai ir skersiniai strėlių antgaliai buvo labai lengvai pagaminami ir pasižymėjo didele pramušamąja galia. Paleolitiniai įklotiniai ir plokščiai retušuoti neolitiniai strėlių antgaliai buvo tvirtesni, tačiau

[22]
 Mikrorėžtuko technikos
 rekonstrukcija ir mikrolitiniai
 Lietuvos mezolito stovyklų
 titnago radiniai
 A – rekonstrukcija;
 B – mikrorėžtukai;
 C – lancetai;
 D – trapecijos

lancetai ir trapecijos turėjo kitų pranašumų – atsitrenkę į kliūtį, pavyzdžiui, į medžiojamo žvėries kaulą, iš plonų skelčių pagaminti antgaliai sutrupėdavo į daugelį smulkių dalių žeiddami gyvuosius audinius ir sukeldami didelį skausmą. Medinis ar kaulinis antgalis su keliais tit-

naginiais įtvieriamaisiais ašmenėliais, net ir tiksliai nepataikius, vos paliesdamas taikinį, palikdavo ilgas pjautines žaizdas.

Nemuno kultūrai būdingos ir plačios, šonuose bei galuose retušuotos skeltės – peiliai, kurie irgi galėjo būti įtvirtinami kaip kaulinių ar medinių įrankių ašmenys. Jie ypač būdingi ankstyvosioms stovykloms, pavyzdžiui, Paštuvos, Brūžės, Virbaliūnų, ir yra paveldėti, matyt, iš Maksimonių 4-osios stovyklos tipo paminklų. Vėlyvuosiuose paminkluose pasitaikė peilių riesta nugarėlė.

Gremžtukai sudaro didžiąją inventoriaus dalį. Ankstyvojoje grupėje daugiausia stambių pailgų arba beveik apskritų gremžtukų, artimų epipaleolitiniams; vidurinėje grupėje atsiranda smulkių apskritų ar siaurų pailgų. Būdinga forma – mažai išriesti ašmenys ir siaurėjantis pagrindas. Vėlyvojoje grupėje tarp daugybės smulkių gremžtukų stambesni yra retenybė.

Rėžtukų randama dažnai. Pasitaiko vidurinių, bet ypač būdingi kampiniai ir rėžtukai-grandukai, t.y. dvigubi rėžtukai, kurių ašmenų tarpas išretušuotas statmenai. Ankstyvosiose stovyklose pastarieji dažnai daromi iš nuoskalų, viduriniu laikotarpiu pradėta gaminti iš skelčių. Kartais rėžtukai kombinuojami su gremžtukais.

Svarbi Nemuno kultūros dirbinių grupė yra įvairūs stambieji titnago dirbiniai: kirveliai, pleištai, skeltukai. Ovaliniai kirveliai dažnai būna panašūs į suplotus dvigalius paleolitinius skaldytinius: iš priekio apskaldyti išilginėmis skeltėmis, nugarėlėje – skersinėmis. Šonai retušuoti, galai siaurėjantys. Jie aštrinami gale nuskeliant plačią storą skeltę. Tokių kirvelių aptikta nuo pat mezolito pradžios: Pamerkinės, Dubičių 2-ojoje, Maksimonių 4-ojoje ir kt. stovyklose, tačiau daugiausia ir gražiausių jų rasta transgresijos meto paminkluose – viduriniame etape: Merkinės 3A, Netiesų 1-ojoje, Žemųjų Kaniūkų 1-ojoje ir kt. stovyklose. Kartais jų ašmenys paretušuojami. Tai matyti iš Paštuvos, Pociūnų ir Maksimonių 1-osios stovyklų mezolitinio komplekso ar Lampėdžių kirvukų. Vėlyvesniuose paminkluose jų kiek mažėja, ir patys darosi smulkesni.

Daug mažiau aptinkama pleiščių. Jie retušuojami paprastai iš gerosios pusės; ašmenys pradžioje naudojami natūralūs, vėliau paretušuojami. Po vieną kitą pleiščių aptinkama visų mezolito laikotarpių paminkluose, – Brūžės, Pamerkinės, Dubičių 2-osios, Netiesų 1-osios, Merkinės 3A, Maksimonių 1-osios ir kt. stovyklose.

Labai saviti, retai aptinkami yra neaiškios paskirties tribriauniai dirbiniai, savo pavidalu primenantys ir laivėlio pavidalo skaldytinius, ir retušavimo skeltukas, tačiau aiškiai ne tos paskirties. Du jų rasti

Pamerkinės stovykloje, o patys gražiausi priklauso Maksimonių 1-osios stovyklos mezolitiniam kompleksui (Rimantienė, 1996a).

Kaulo ir rago dirbiniai sudaro nors ir negausią, tačiau labai išraiškingą mezolitinio palikimo dalį. Visi šie radiniai Lietuvoje yra apiktai atsitiktinai – jų iki šiol nepavyksta tiesiogiai susieti su titnaginiais stovyklų radiniais, todėl chronologiją galime nustatyti tik pagal analogijas. Kartais padeda radimo aplinkybės.

Lietuvoje aptiktus kaulo ir rago dirbinius nuodugniai išanalizavo, sugrupavo ir surinko jiems analogijas R. Rimantienė (Римантене, 1971; Rimantienė, 1996a). Kaulo ir rago dirbiniai suskirstyti į keletą grupių: žeberklai, ietigaliai, durklai bei peikenos, kalteliai ir kirveliai, taip pat kirvių įtvarai ir įvairūs rečiau aptinkami radiniai.

Žeberklų Lietuvoje rasta dviejų pagrindinių tipų: su užbarzdomis ir su įkarpomis. Ankstyviausi – pirmos grupės – yra su stambiomis užbarzdomis: apatinioji dažnai atsukta į priešingą pusę. Dalis tokio žeberklo aptikta Galubalio durpyne prie Balsupių. Tam pačiam tipui skirtinas ir žeberklas su nevienodo dydžio dantimis iš Nopaičio pelkės prie Rūdinkų. Dar žinomi du šio tipo žeberklai su įrantymais vietoj antgalio pagrinde esančios užbarzdos: vienas iš Kamšų prie Kirsnos upės, kitas buvęs Jaros upėje prie Jotkonių, netoli Svėdasų. Seniausi vadinamieji Hafelio tipo žeberklai su stambiomis užbarzdomis. Rūdinkų žeberklas, datuotas žiedadulkių analize, skiriamas preborealiam (epipaleolito) laikotarpiui. Hafelio upės srityje šio tipo žeberklai dažniausiai paleolitiniai, retkarčiais mezolito pradžios (23 pav.).

Antroji grupė – žeberklai su smulkiomis užbarzdomis (Kundos tipas). Vieno dalis rasta minėtame Galubalio durpyne prie Balsupių, aplūžęs – Margiuose, pelkėje prie vadinamosios Salos kalvos. Geriausiai išlikęs žeberklas su 29 smulkiomis užbarzdomis aptiktas Pabiržulyje, netoli Janapolės, senosios Drujos upės žiotyse į Biržulio ežerą. Žeberklai su smulkiomis užbarzdomis Vakarų Pabaltijyje ir Baltarusijoje gyvavo per visą mezolito laikotarpį, daug jų Latvijoje ir Estijoje. Kai kurie, skiriami borealiniam laikotarpiui, datuoti palinologiškai ir radiokarboniniu būdu.

Trečiajai grupei skiriami žeberklai su užbarzdomis tik viršutinėje dalyje. Vienas toks žinomas iš Užnemunės (be tikslesnės radimo vietos), kitas rastas Jasauskuose, sausinant pelkę. Žeberklai su keliomis užbarzdomis prie viršūnės (Mulerupo tipas) Pabaltijyje skiriami laikotarpiui nuo preborealio iki atlantinio, tuo tarpu Rytų Europoje jie paprastai neolitiniai.

[23]
Žeberklai ir ietigaliai
su užbarzdomis
1 – Janapole;
2 – Margiai;
3 – Balsupiai;
4 – Užnemunė

[24]
Kauliniai ietigaliai su titnaginiais
įtveriamaisiais ašmeneliais
1 – Vaikantonys;
2 – Opšrūtai;
3 – Žiūriai-Gudeliai

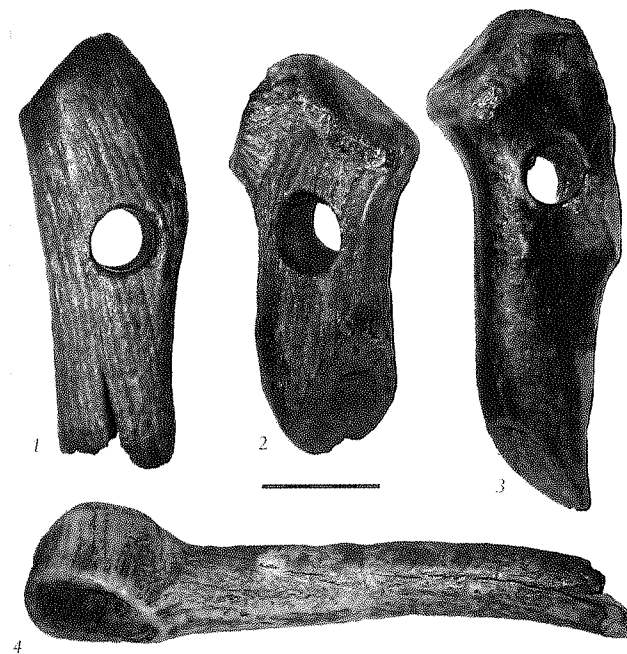
Žeberklų su įkarpomis Lietuvoje reta, ir jie gana skirtingi. Vienas plokščias šviesios spalvos labai negiliomis įstrižinėmis įkartėlėmis rastas Karaviškėse, pievoje prie Ūlos upės. Kiek kitoks, su stambesnėmis ištęstomis užbarzdomis, žinomas iš Bebrininkų. Panašus į jį aptiktas ir Jaros ežere netoli Svėdasų. Remiantis datavimu žiedadulkių analize, Vakarų ir Pietų Pabaltijyje rasti žeberklai su įkarpomis skiriami preborealiniam ir borealiniam laikotarpiams. Rytų Pabaltijyje daugiausia jų borealinio laikotarpio, senesni tipai galėjo siekti ir preborealinį, vėliausi – ankstyvąjį atlantinį periodą. Rytų Europoje jie dažniausiai neolitiniai.

Lietuvos mezolito medžiagoje žinomi trejopi ietigaliai: apvalūs, arba šeivos pavidalo, tribriauniai ir su titnago ašmenėliais. Šeivos pavidalo ietigalių įtvaras būna išskirtas kaip ietigalio, rasto Įstro upėje prie Pumpėnų ir papuošto plona įvijine įraiža. Kitas ten pat buvęs ietigalis plokštesnis. Panašus į jį aptiktas Pilviškių apylinkėse. Prie šios grupės galbūt tiktų ir radinys iš Palomenės, nors jo smaigaliai gana buki, primenantys kaltelį ar adiklį. Iš archyvinių duomenų žinoma, kad Verebiejų durpyne buvę rasti 2 ilgi ietigaliai net su mediniais kotais. Tam pačiam tipui tikriausiai priklausė ir iš archyvinių duomenų žinomas šešiabriaunis ietigalis iš Palemono durpyno. Šeivos pavidalo ietigaliai pažįstami įvairiose kultūrose ir įvairiais laikotarpiais. Pumpėnų ietigalis rastas po pagrindiniu durpių sluoksniu ir greičiausiai priklausė priešatlantiniam periodui.

Dar mažiau rasta tribriaunių ietigalių. Gerai išlikusių Juniškių ir Platelių ietigalių briaunos puošto mažų rantelių grupelėmis. Galbūt tai sudėtinių žeberklų dalys, nes iš archyvinių duomenų žinoma, kad Juniškių ietigalis rastas drauge su 4 panašiais. Keli tokie patys kartu aptikti ir Kaliningrado srityje. Tribriauniai ietigaliai ypač būdingi Rytų Pabaltijui. Estijoje yra datuoti preborealiniu laikotarpiu.

Su titnago ašmenėliais Lietuvoje išlikę tik 8 ietigaliai: 3 dveiliai ir 5 vienačiai. Seniausias į literatūrą patekęs Būdviečių ietigalis Grewingko duotame piešinyje dar turėjo 6 ašmenėlius iš abiejų pusių, o vėlesniuose belikę keli. Kitas dveilis, taip pat žinomas tik iš archyvinių duomenų ir literatūros, rastas Gulbiniškiuose, buvęs kiek išlenktas. Labai dailus mažas dveilis ietigaliukas aptiktas durpyne prie Žiūrių-Gudelių (24 pav.).

Du vienačiai ietigaliai – iš Vaikantonių ir Opšrūtų – labai panašūs. Kiti 3 vienačiai taip pat panašūs, nes turi ilgą smaigalį be ašmenėlių. Vienas su ištrupėjusiais ašmenėliais, be to, radėjų apgadintas aptiktas Yliuose, antrasis – Ežerėlio durpyno dugne. Trečiojo, irgi ilgu smaiga-

[25]

Raginiai kirviai ir
titnago ašmenėliai
1 – Kirsna (Kamšai);
2 – Panevėžys;
3 – Ražiškių;
4 – Čepelūnai

liu ir ištrupėjusiomis skeltėmis, tiksli radimo vieta nežinoma. Ietigalių su titnago ašmenėliais atsirado gana anksti. Būdviečiuose, Ežerėlyje rasti po durpių sluoksniu, taigi patekę čia prieš atlantinį laikotarpį. Ir Kaliningrado srityje tokie ietigaliai, datuoti žiedadulkių analize, priskiriami Anciliaus laikotarpiui. Latvijoje ir Estijoje siaurų kaip mūsiškiai rasta mažai, jie priskiriami vėlyvajam mezolitui. Pietryčių Europoje jų pasirodė jau vėlyvajame paleolite, o apie Uralą jie neolitiniai. Būdinga, kad Rytų Pabaltijo ietigalių ašmenėliai retušuoti, tuo tarpu Skandinavijoje ir Jutlandijoje panašiai pagaminti ietigaliai turi neretušuosius ašmenėlius; jie žinomi per visą mezolitą.

Didelę radinių dalį sudaro peikenos (dalis jų, ypač siaurosios, galėjo būti durklai). Jos paprastai daromos iš stambiųjų žvėrių pėdos kaulų: nusmailinta viršūnė ir dažniausiai neapdorota arba menkai apdorota sąnarinė galvutė. Durklą ar peikeną apdorota galvute turime iš Jaros ežero; kitų, pavyzdžiui, iš Alsėdžių, Bukaučiškių 2-osios, ji tik nukapota. Visai neliesta sąnarinė galvute peikena žinoma iš Utelių, o iš perskelto kaulo (gal durklas) – iš Užpjaunių. Peikenos, remiantis Kaliningrado srityje rastųjų datavimu, turėtų būti skiriamos daugiausia

preborealiniam ir borealiniam laikotarpiui, nes panašių žinoma jau vėlyvajame paleolite.

Mezolitiniams tipams priklauso ir raginiai kirveliai – dažniausiai su skylė kotui. Tačiau tipologiškai visai neįmanoma jų atskirti nuo ankstyvojo neolito radinių, nes ir vienu, ir kitų skylė išpjauta, o ne gręžta. Kadangi vidinė rago dalis yra akyta, tai skylė į vidų paprastai plėtėja. Kirveliams gaminti geriausiai tiko elnio ragas, tad ir jų forma visą naudojimo laikotarpį liko vienoda, priklausė nuo skylės vietos.

Skiriame trumpuosius ir ilguosius kirvelius. Trumpieji būna padaryti iš apatinės rago dalies, be akinės atšakos, su daugiau ar mažiau aplyginta rože, iš priekio pjauta skylė. Mezolitiniai greičiausiai buvo iš Kamšų prie Kirsnos upės, galbūt Dovydiškių, Darsūniškio, Kudirkos Naumiesčio ir kt. (25 pav.).

Ilgųjų kirvelių skylė esti nupjautoje akinėje atšakoje, dažnai paliekama ir jos dalis. Todėl jie dar vadinami ir kirveliais su movele. Kaip ir anksčiau minėtieji, mezolitiniai nesiskiria nuo neolitinių. Mezolitiniai galbūt buvo Rokuose ir prie Dubičių rasti kirveliai. Mezolitui galėjo priklausyti ir kai kurie trumpesni, kaip ir netoli Mokolų, šalia mezolito stovyklos rastasis. Trumpųjų raginių kirvelių Pietų ir Rytų Pabaltijyje atsirado jau borealiniu, o galbūt ir preborealiniu laikotarpiu. Visame Pietų Pabaltijyje datuotuose paminkluose rasti ilgieji kirveliai su skylė nupjautos atšakos vietoje skiriami pačiai mezolito pabaigai ir neolito pradžiai.

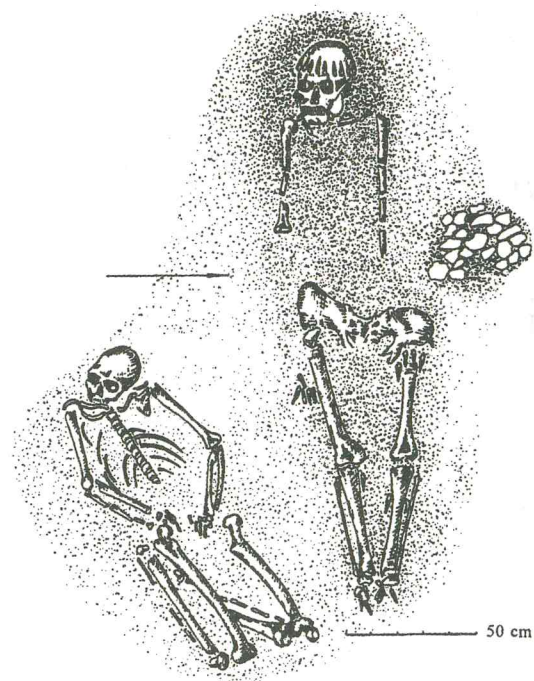
Kitų dirbinių labai nedaug. Tai ovalinių kirvelių įtvarai. Vienas rastas Čepelūnuose. Tikriausiai mezolitui skirtini kaltelis iš Balsupių, Galubalio durpyno, durklas iš Ariogalos.

MEZOLITO VISUOMENĖ, SOCIALINĖ ORGANIZACIJA IR DVASINIS GYVENIMAS

Žmonių bendrijos, arba visuomenės, turinčios panašią socialinę-ekonominę bazę, sudaro vieną istorinį tipą, kurio svarbi sudėtinė dalis yra socialinė struktūra. Vadinasi, bendrijos, priklausančios vienam istoriniam tipui, turi turėti analogišką socialinę struktūrą. Kitaip tariant, visi medžiotojai ir rinkėjai nepriklausomai nuo juos supančios aplinkos ir jų ūkinio-kultūrinio tipo buvo jei ne vienodi, tai labai panašūs savo visuomenine sandara. Tas panašumas pasireiškė pirmiausia vienoda socialinių pakopų struktūra, susidedančia iš mažosios šeimos ir bendruomenės. Ne išimtis ir dabartinės Lietuvos teritorijoje mezolito laikotarpiu egzistavusios žmonių bendrijos.

Klajoklinis gyvenimo būdas reglamentavo šeimos narių skaičių. Vidutinę miško žvėrių medžiotojų šeimą sudarė 5–7 asmenys. Keletas giminųjų šeimų sudarė egzogaminę bendruomenę, tradiciškai turėjusią konkrečią teritoriją – medžioklės plotus. Bendruomenėje buvo 15–50, vidutiniškai 25–30 žmonių (Зализняк, 1991). Svarbiausia medžiotojų bendruomenės socialinė funkcija – pasikeitimas vedybiniais partneriais su kaimyninėmis egzogaminėmis bendruomenėmis.

Tai, jog vidutiniškai 5–7 žmonių šeima buvo pirminis visuomenės elementas, liudija daugybė mezolito laikotarpiui priklausančių paminklų su gausiais titnago radiniais, aptinkamais sankauptomis, užimančiomis vidutinį 6–10 m skersmens plotą. Tokių sankauptų panašumas visoje Europos miškų zonoje leidžia manyti, jog jas paliko panašaus skaičiaus ir to paties socialinio charakterio žmonių kolektyvai. Būdinga tai, jog visų tų sankauptų sudėtis vienoda – ją sudaro ir tradiciškai vyriški (strėlių antgaliai, peiliai, medžio apdirbimo įrankiai), ir moteriški (gremžtukai, ylos kailiams apdoroti ir drabužiams siūti) dirbiniai. Tokių sankauptų su būdingais titnaginiais radiniais aptikta Lampėdžių, Paštuvos, Maksimonių 4-ojoje, Glūko 10-ojoje, Janapolės Širmės kalno stovyklose.

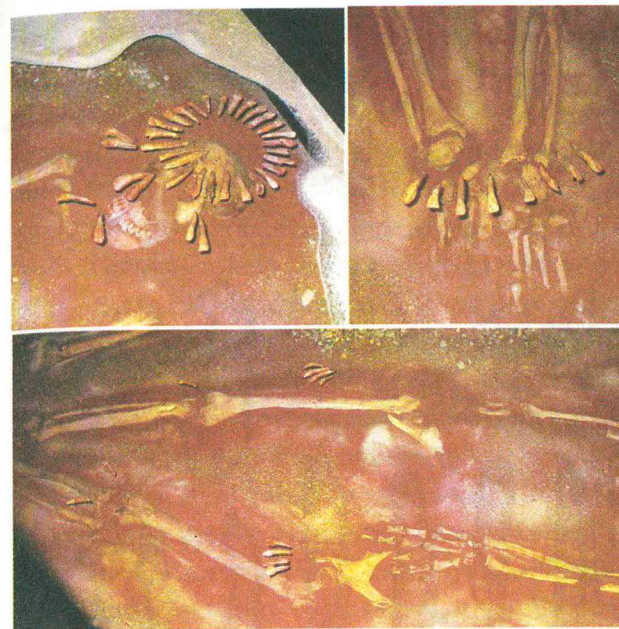
[26]
Donkalnio „žynio“ kapas
(pagal Butrimas, 1985)

Yra ir kito tipo stovyklų su didžiuliuame plote pasklidusiais radiniais. Į jas, matyt, ne kartą grįždavo arba susirinkdavo keletas bendruomenės šeimų.

Patvirtinti archeologiniais duomenimis mezolito laikotarpiu buvus gentis tuo tarpu dar negalime. Tačiau atsižvelgiant į mezolito ir paleolito gyventojų gyvenimo būdo skirtumus, galima manyti buvus didesnį pirmųjų konsolidacijos laipsnį.

Pastovų medžiotojų ir rinkėjų bendruomenės dydį sąlygojo sudėtinis socialinių-ekonominių veiksnių kompleksas, o ne vien tik jų naudojamos teritorijos išteklių. Aplinkos biomasė lėmė gyventojų tankumą, o jos sezoniniai svyravimai – ūkinių grupių dydį, į kurias bendruomenė suskildavo konkrečiu sezonu.

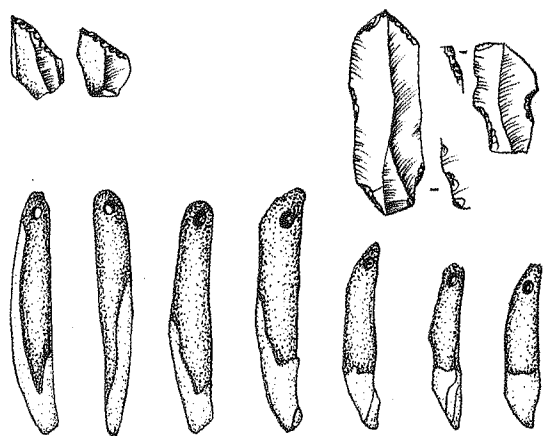
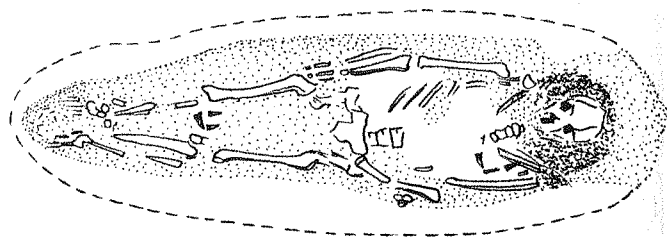
Mezolito epochos visuomenė, skirtingai nuo bendruomenių, besiverčiančių gamybiniu ūkiu, visų pirma aktyviai prisitaikė prie supančios aplinkos: adaptavosi ir socialiniu požiūriu, o ne vien įsisavindama naujas supančios aplinkos technologijas. Per tūkstantmečius susiklosčiusi bendruomenės organizacija dinamiškai reaguodavo į maisto išteklių svyravimą: kaitaliodavo ūkinių grupių skaičių, judėjimo intensyvumą, maisto įsigijimo būdus ir kartu išlaikydavo bendruomenę kaip svarbiau-

[27]
Donkalnio „žynio“ kapo
įkapės – briedžio ir šerno
dantų vėrinys

sią socialinių-ekonominių visuomenės struktūros elementą. Tai patvirtina ir etnografiniai duomenys – miško medžiotojų bendruomenė reguliavo ją supančių išteklių naudojimą: pavasarį nemedžiojo ten, kur rengėsi rudeninei medžioklei, draudė rinkti neprinokusius vaisius ar kirsti medžius, kurių vaisius vartojo, ir pan. (Мартынова, 2000). Visa tai neišplaukia vien iš biologinio instinkto apsirūpinti maistu – tai sąmoningos bendruomenės socialinės veiklos išraiška.

Mezolito gyventojų dvasinį gyvenimą bandoma rekonstruoti iš meno dirbinių ir kapų radinių. Meno dirbinių tuo tarpu neturime, o štai laidojimą galima apibūdinti pagal keletą mezolito kapų prie Biržulio ežero (Butrimas, 1985, 1992) (26–28 pav.). Spigino (Biržulio ežero sala) mezolito kapuose randame dvejopų įkapių: titnaginių strėlių antgalių ir amuletų iš priekinių žvėrių dantų. Viename Spigino kape aptikti 2 skersiniai kreivieji rombiniai antgaliai. Jų reta tuose paminkluose, kurie nėra tolesnė Lietuvoje pažįstamų kultūrinių grupių tąsa. Panašūs strėlių antgaliai buvo priskirti Maglemosės kultūrai. Spigino pirmojo kapo strėlių antgaliai ir pagal dydį, ir pagal retušą gali būti skiriami visai ankstyvosios Kungemosės kultūrai, kuri dabar pagal danų analogijas datuojama 5500–5000 m. pr. Kr. Kitame kape rastus

[28]

Spigino rago mezolitinis
kapas 1 ir įkapės

titnago įrankius apibūdinti kur kas sunkiau. Tai peilio pavidalo skeltės. Savo forma šie dirbiniai primena strėlių antgalius, tačiau jie turi medžio apdirbimo žymių ir greičiausiai buvo peiliai.

Ypač įdomūs Donkalnio kapai. Vėliau, jau neolito laikais, čia buvo įsikūrusi gyvenvietė ir įrengtas alkas. Datavus aptiktuosius griaučius radiokarboniniu būdu, paaiškėjo, jog čia buvo dviejų laikotarpių palaidojimų: mezolito ir vėlyvojo neolito.

Mezolito laidojimų įkapes sudarė daugiausia amuletai: medžiojamųjų žvėrių – briedžio, lokio, stumbro ar tauro, šerno, stirnos – dantys ir iltys. Pagal jų išdėstymą galima mėginti rekonstruoti mirusiųjų aprangą, socialinę padėtį ir kai kuriuos tikėjimų aspektus. Kape 2 buvusi apvara padėta ant kaukolės (maždaug per 3–5 cm nuo jos), amuletai – pragręžtos dantų šaknys daugiausia atsuktos į viršugalvį. 2 pragręžti dantys specialiai uždėti virš akių šaknimis į nosies šnerves. Dideliu dantimi lyg buvo paremtas smakras, o 2 dantys pragręžtomis šaknimis tarsi kyšojo iš burnos. Beveik ant kaukolės, rudo žvirgždo su ochra sluoksnyje, rasta maža, į ietigalio ašmenėlių panaši titnago skel-

telė. Ties vyro kelių sąnariais prie abiejų kojų aptikta po 2 dantis-amuletus (tik prie kairiosios kojos vietoj danties dėl simetrijos padėtas kriauklelės gabaliukas, forma ir dydžiu primenantis kitus čia rastus dantis). Amuletų aptikta ir prie pėdos bei rankų kaulų. Iš viso mirusysis buvo papuoštas 57 dantimis-amuletais. Dantų vėrinium ant galvos, matyt, buvo pagražinta kailinė (?) kepurė, nes amuletai rasti ne ant pačios kaukolės, kaip turėtų būti, jeigu vėrinys būtų nešiojamas tiesiai ant plaukų, bet maždaug per 3–5 cm nuo galvos. Kadangi veidas simetriškai apdėtas pavieniais ar suporuotais amuletais, toks galvos puošimas, kaip regis, turėjo gilią prasmę. Deja, kol kas nei Pabaltijyje, nei platesnėse Šiaurės Europos teritorijose šiam kapui artimesnių analogijų neturime ir todėl sunku jį interpretuoti.

Seniausi Rytų Pabaltijo gyventojai, kaip ir jų kaimynai, mirusiųjų dar nebijojo. Ankstyvajame mezolite (VII tūkst. pr. Kr.) Zvejniekuose, Latvijoje (Zagorskis, 1987), mirusįjį laidojo savo stovykloje, kur ir gyveno, kad nenutrūktų ryšys su gyvaisiais. Vėlyvajame mezolite – 5520 m. pr. Kr. Spigine ir V tūkstantmetyje pr. Kr. Zvejniekuose bei Skandinavijoje – jau laidojama arba niekieno negyvenamoje gyvenvietės dalyje, arba dar saugiau – upių ir jūros pakrančių užliejamose kalvose, ežerų salose („mirusiųjų pasaulis atsiduria už vandens“). Baimė vis didėja: dėl to galvą kartais laidodavo atskirai nuo kūno. Kad mirusysis negalėtų pasivyti gyvųjų, to laiko kapuose dažnai trūksta pėdikaulio arba kitos kojos dalies. Pačioje mezolito pabaigoje imamasi dar didesnių atsargumo priemonių: mirusysis arba jo kojos, o kartais ir galva užverčiama akmenimis.

Mirusiojo kūną visada atiduodavo žemei. Jį deramai papuošdavo, kartais dėdavo į karstą, o Rytų Pabaltijyje susupdavo į kailius ir surišdavo. Kapo duobę kasė negilia, kartais tik pusės metro, ir beveik visada priberdavo ochros. Ypač tirštai jos bėrė prie galvos. Spigino gana blogai išlikusiame moters kape atskirai aptiktas kaukolės viršugalvis. Žinome, kad Zvejniekų kapinyne vaikų kaukolės suskaldytos, pakaušio kaulai netgi nulgynti – gal juos naudojo kaip indus. Ir žmonių dantis, tiesa, gerokai rečiau nei žvėrių, nešiojo kaip kabučius.

Daugelyje mezolito kapinynų pastebėta šermenų duobių. Matyt, taip pat su šermenimis susijusiomis apeigomis galėtume sieti ir Spigino kalno raudonos ochros dėmę, tik 8 metrus nutolusią nuo mezolito kapų. To laikotarpio šermenų duobės dažniausiai be maisto liekanų (pvz., žvėrių kaulų), o vėlesnėse, prie to paties Biržulio ežero, Donkalnyje, randame žuvų kaulų, žvėrių dantų. Šermenų paprotys mezolite,

atrodo, tik atsiranda, o neolite jau įgauna platesnį mastą: šermenų duobių gerokai daugiau, jos didesnės (Butrimas, 1992).

Labai įdomus vieno iš dvigubų Donkalnio kapų palaidojimas. Šalia vyro palaidota moteris pariestomis kojomis, kapo duobė ir mirusieji gausiai apibarstyti ochra, sudėtingas vyro galvos papuošimas, simbolinis židinyš. Įrengimas, laidojimo ritualo savitumas rodo, kad čia palaidoti žmonės skyrėsi nuo savo gentainių. Matyt, šį kapą reikėtų laikyti „žynio“ kapu. Gali atrodyti keista, kad šis žynys – tik 20–25 metų vyras, mūsų supratimu, dar beveik jaunuolis. Tačiau ir iš etnografinių duomenų apie primityvios kultūros tautas, garbinančias žvėrių viešpatį, žinome daug pavyzdžių, kai žyniai (šamanai) būdavo ne tik vyrai, bet ir moterys bei jaunuoliai, išsiskiriantys iš gentainių ypatingais psichiniais emociniais bruožais: jausmingumu, nervingumu. Be to, žynys galėjo turėti ir paveldimą padėtį visuomenėje. Išskirtinę palaidoto vyro padėtį liudytų ir ochros bei įkapių gausumas. Paprastai kapuose kuo daugiau įkapių, tuo intensyviau pribarstoma ochros, ir atvirkščiai – kuo mažiau inventoriaus, arba jei jo iš viso nėra – tai mažiau arba ir visai nėra ochros. Tas pats pastebėta ir kituose akmens amžiaus kapinyuose. Vieno iš 6 karjere aptiktų sunaikintų kapų griaučiai taip pat buvo nusidažę ochra.

Kitokią socialinę padėtį, matyt, užėmė kitame kape palaidotas 50–60 metų vyras. Kapas irgi išsiskyrė įkapių gausumu – jame rasti 83 amuletai. Jie tiesiog priglundę prie kaukolės, daug jų ir kaklo srityje. Vėrinys rastas ir ant krūtinės – arčiau kairiosios rankos, netoli raktikaulio. Šį vyrą reikėtų laikyti garsiu medžiotoju, o gal net kariu; tai liudytų kovose gautų traumų pėdsakai. Jau viduriniame paleolite randama kapų prie židinio: matyt, „gyvajam mirusiajam“ norėta suteikti šilumos. Ochra šiame „židinyje“, be abejo, simbolizavo ugnį. Gal tai vienas būdų, kaip mirusiesiems gražinti gyvybines jėgas, o raudoni dažai ir įkūnydavo gaivinančią kraujo jėgą. Be to, į mirusiųjų apibarstymą raudona ochra galbūt reikėtų žiūrėti kaip į savotišką mėginimą konservuoti, ilgiau išlaikyti panašesnį į gyvą žmogų.

Gausiausių Donkalnio kapų inventoriaus grupę sudarė amuletai su skylutėmis, pragręžtomis dantų šaknyse. Beveik visi jie buvo nešiojami pakabinti. Papuošalai iš tam tikrų žvėrių kūno dalių, daugiausia – dantų, buvo glaudžiai susiję su medžioklės magija. Tikėta, kad jų nešiojimas lemiąs medžiotojui sėkmę, nes amuletai turėję magiškai veikti žvėris. Todėl nukautų žvėrių dantys ir privalėjo likti pas medžiotoją arba jo šeimoje. Be to, šių amuletų nešiojimas turėjo ir socialinę prasmę. Remdamiesi daugybe šaltinių apie šiaurės tautas, tyrinėtojai priėjo prie išvados, kad

medžioklės grobio dalių kaupimo pagrindinis tikslas – pakelti medžiotojo socialinį prestižą. Tam reikalui medžiotojai iš visų užmuštų žvėrių pasiimdavo po vieną dantį. Todėl daug briedžio ir tauro dantų-amuletų kape reikėtų vertinti kaip čia palaidoto patyrusio medžiotojo trofėjų rinkinį. Tai patvirtintų ir paleopatologų išvadas, rodančias, kad šis žmogus gyvenime buvęs daug kartų sužeistas – gal per ginkluotus susidūrimus, dėl smurto, o gal ir medžioklėje (Butrimas, 1985).

Ekonominės sąlygos, darbo ir buities įpročiai, mityba atsiliepia sveikatai, o visa tai, tiesa, redukuotu pavidalu, atsispindi griaučiuose. Donkalnio kapuose išlikusių griaučių tyrinėjimai parodė sunkias gyvenimo sąlygas – ligas ar nuolatinį badavimą vaikystėje, augimo laikotarpiu, didelius fizinius suaugusiųjų perkrovimus ir neretą traumatizmą, ypač susijusį su smurtu (Jankauskas, 1985).

Spigino rago kape 1 buvo palaidotas vidutinio stambumo 35–40 metų vyras. Geriausiai išlikęs kape 4 rastas 30–35 metų moters skeletas. Smegeninė kaukolės dalis vidutinio ilgio ir vidutinės apimties, aukšta ir plati – mezomorfinė. Pagal smegeninės rodiklį – brachikraninė. Ištyrus dantis pastebėta, jog moteris sirgo židininium parodontitu. Išlikę nugaros slanksteliai turi degeneracinių sutrikimų – diskų osteochondrozės pėdsakų. Antropologiškai ji priklausė mezomorfiniam, mezokraniniam vidutinio veido europidų tipui. Šis tipas gali būti Rytų arba Pietvakarių (Vidurio) Europos kilmės. Odontologiškai aiški europidė priklausė masyviam Vidurio Europos odontologiniam tipui (Balčiūnienė, Česnys, Jankauskas, 1992; Rimantienė, 1996a).